Historisk landskapsanalys

Våmb socken, Skövde kommun

Rapport Arendus 2013:23

Dan Carlsson

Arendus

Omslagsbild. Utsnitt ur storskifteskartan över Vålbs by, från år 1788. Källa Lantmäteristyrelsens arkiv.

Sammanfattning

Föreliggande utredning utgör en del av underlagsmaterialet till Cementa AB:s ansökan om tillstånd till utvidgning av befintlig täkt väster ut från nuvarande täkt i Skövde kommun. Undersökningen syftar till att belysa landskapets historiska dimension inom närområdet till planerat brytningsområde och även att belysa landskapet i ett vidare regionalt perspektiv med avseende på frågan om representativitet.

Underlaget till analysen bygger till stor del på det omfattande kartmaterial som finns över Våmbs socken, parat med uppgifter ur fornminnesregistret. Det handlar o men beskrivande analys. Några ställningstaganden om bevarandevärden görs inte.

Några centrala frågor som behandlas i rapporten är inledningsvis frågan om den förhistoriska perioden, speglad i fornlämningarna, närmare bestämt i en rumslig analys av antal och utbredning av fyra kategorier av gravar; stensättningar, rösen/högar, hällkistor/kammargravar och gravfält.

Belysningen av det historiska landskapet bygger på en detaljerad genomgång av skifteskartorna och andra avmätningskartor över Våmb socken, men också speglar i ett större regionalt sammanhang genom en jämförelse mellan Våmb och Varnhem, belägna på var sida om Billingen.

Resultat av analysen kan sammanfattas i följande punkter;

• Genomgången av fornlämningsmaterialet ger vid handen att likheterna mellan Våmb, och exemplet Varnhem är stora vad gäller *fornlämningssituationen* och man kan härvid dra slutsatsen att fornlämningsbilden över Våmb kan ses som *typisk för områdena runt Billingen*.

• Det har visat sig att huvuddelen av kända stensättningar, rösen/höga, kammargravar och gravfält fortfarande är kvar och att det endast är en mindre del som undersökts och tagits bort. Det har framför allt skett i samband med utbyggnaden av Skövde stad och av kalkindustrien.

•Kartanalysen har visat på att det har förekommit en stor mängd små fastigheter i form av torp, backstugor, soldattorp och mindre jordbruksfastigheter inom socknen allt sedan 1600-talet. Denna småbebyggelse har framför allt koncentrerats till de södra och västra delarna av socknen Våmb, och inte minst till vägen som löper från Skövde till Skara via Varnhem. Det kunde också konstateras att situationen vad avser småfastigheter är densamma på Varnhemssidan av Billingen och att det finns ett generellt drag i landskapets struktur som uppenbarligen går igen längs större delen av Billingens sidor.

• Analysen har också visat på de mycket omfattande förändringar som sker i landskapet vad gäller bebyggelsen. Enheter har kommit och gått i en snabb takt och de har emellanåt även fått ändrad funktion; från torp till soldatboställe, till backstuga till gård.

• Den snabba omsättningen av bebyggelsen har inneburit att inte någon byggnad från tiden för laga skiftet *1844* finns kvar i området väster om Våmb längs vägen till Skara.

• Den bebyggelse som fanns på *1880-talet*, speglad i häradskartan, har i begränsad omfattning bevarats till våra dagar inom undersökningsområdet.

• Den *historiska väg* som sedan lång tid tillbaka går mellan Skövde och Varnhem/Skara är i hög grad ännu bevarad till större delen i Våmb socken och i mycket hög grad på andra sidan Billingen fram till Varnhem. Sett i ett regionalt perspektiv är det en mindre sträcka av vägen som försvunnit och det är sträckan genom området för Cementas kalkbrott och vidare in i Skövde stad.

•*Fornlämningarna* inom planerat täktområde utgörs av två fasta fornlämningar; en stensättning och en hålväg. Därutöver finns 3 objekt som klassas som övrig kulturhistorisk lämning (tolkade som sannolika naturbildningar) och två som bevakningsobjekt.

Doc. Dan Carlsson
Arendus

Innehåll

Bakgrund och syfte	1
Lokalt och regionalt perspektiv	1
Källmaterial och arbetssätt	2
Riksintressen - utpekade områden	2
Förbindelseleden	3
Landskapets historia - förhistorien	4
Med kartans hjälp	9
Häradskartan	19
Torpen och deras historia	20
Frågan om kontinuitet i bebyggelsen	21
Bäckaskog och omgivande bebyggelse	22
Keddekärret, Skrikhult och Våmbskleven	24
Dagens landskap	25
Fornlämningar inom planerat brytområde	28
Sammanfattning	33

Bakgrund och syfte

Föreliggande utredning är beställd av Cementa i Skövde som en del i ett underlagsmaterial i den fortsatta hanteringen av ansökan om utvidgat täktområde väster om nuvarande täkt i Våmb socken, Skövde kommun. Uppgiften har varit att spegla bebyggelseutvecklingen inom närområdet till planerad täkt, dvs området från nuvarande täkt i öster till i höjd med Våmbskleven i väster och härvid belysa frågan om såväl förändringar över tid rörande landskap och bebyggelse, som representativitet i relation till ett större omland.

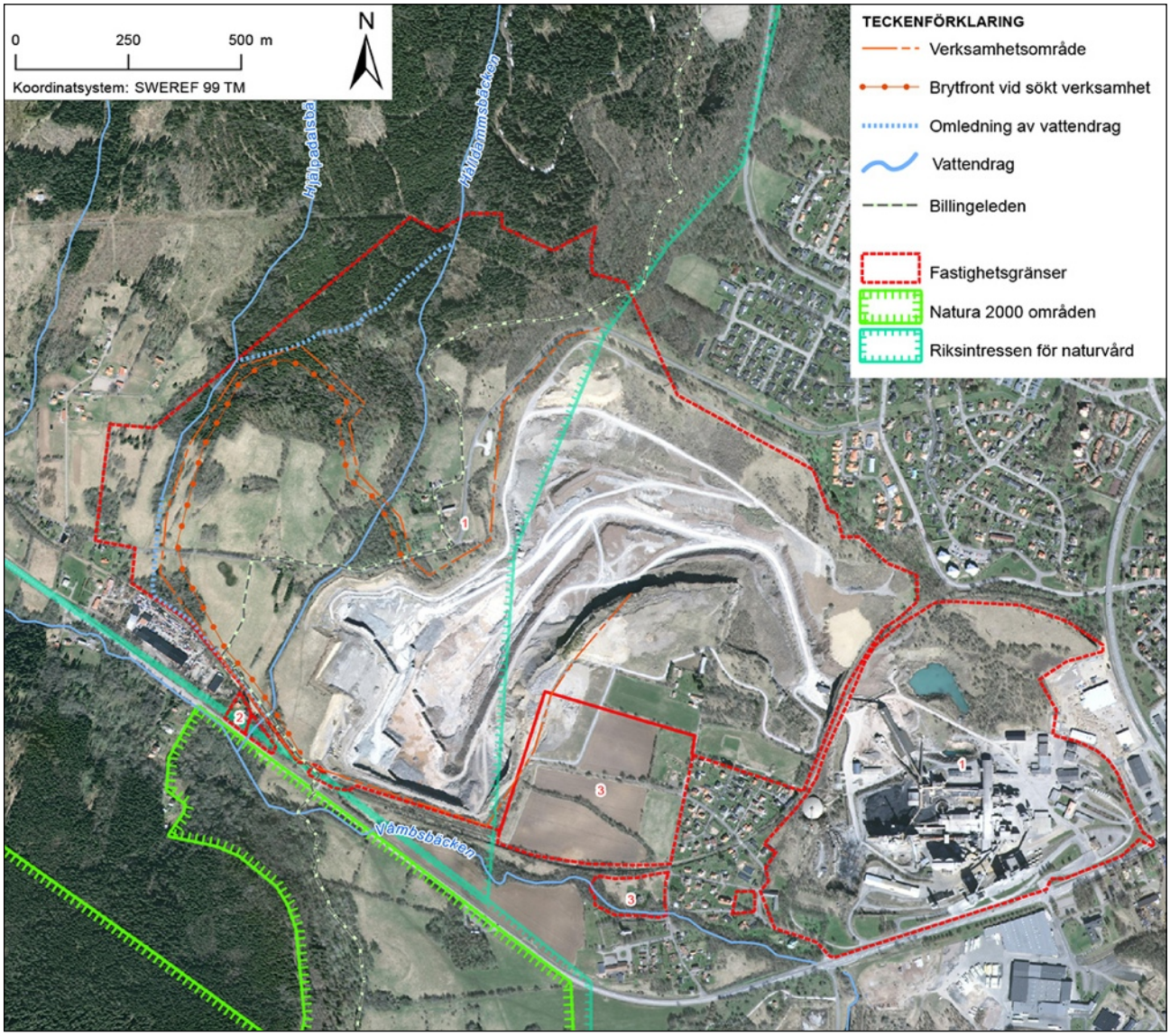

Figur 1. Nuvarande och planerad brytningsområde. Källa Cementa AB, Skövde.

Lokalt och regionalt perspektiv

Det centrala i utredningen ligger i beskrivningen av utvecklingen inom närområdet till den planerade täkten, dvs västra delen av Våmbs socken och intilliggande delar av Brandstorps ägor. För att förstå situationen inom detta område är det dock av betydelse att även sätta in det i ett större regionalt perspektiv, inte minst vad gäller frågan om bebyggelsen och bebyggelsesutvecklingen inom området kan ses som unik eller som representativ i ett vidare regionalt perspektiv.

Det regionala perspektivet berör hela Våmbs socken och även området i Skara kommun på västra sidan av Billingen, angränsande direkt till Våmb och förbundet genom den historiska landsvägen Skara-Skövde.

Källmaterial och arbetssätt

Analysen är uppbyggd utifrån en genomgång av äldre lantmäteriakter över Våmb socken, parat med en analys av fornlämningsbilden, så som den framträder i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister (FMIS). Uppgifter om arkeologiska fynd är hämtade från databasen över fynd på Historiska museet i Stockholm.

Arbetet har i hög grad inneburit att excerpera informationen ur skilda kartor, ställa samman dessa i tidshorisonter mot bakgrund av dagens landskap och i enhetliga skalor. Tyngdpunkten i det regionala perspektivet ligger i att sätta in undersökningsområdet i ett vidare perspektiv med avseende på representativitet.

På lokal nivå handlar det om att följa bebyggelseutvecklingen i detalj vad gäller omflyttningar, nedläggningar och etableringar. Det säger sig självt att arbeta med äldre historiskas kartor innebär ett antal situationsbilder låsta till en viss tidpunkt, där mellanliggande tidsperioder i ringa grad kan belysas då kartorna endast täcker kortare perioder. Den svåraste perioden att belysa är av naturliga skäl tiden *före* de äldsta kartorna. Här bildar fornlämningarna grunden, men de speglar på intet sätt hela bilden. Framför allt blir det en mycket fragmentarisk bild av bebyggelsen och landskapsutnyttjandet, då lämningar som visar på detta i hög grad saknas. Tyngdpunkten i analysen ligger här på förekomsten av gravar av skilda former, och hur bilden av dessa blir ett underlag i ett vidare perspektiv analyserat på båda sidor av Billingen.

Riksintressen - utpekade områden

Den fysiska riksplaneringen, med rötter i 1970-talet, har inneburit ett omfattande och långvarigt arbete med att identifiera och peka ut skyddsvärda områden inom ett stort antal skilda aspekter. I fråga om området runt Billingen är stora områden avsatta som riksintressanta vad gäller kulturvård, naturvård och rörligt friluftsliv, framför allt på västra sidan av Billingen i Skara och Falköpings kommuner. Även områden av riksintresse för stenindustrin är utpekade.

Kartan, *figur 2*, är en sammanställning av riksintressena i Skara och Skövde kommun i anslutning till Billingen, uppdelade på kultur och rörligt friluftsliv samt stenindustrien. Väster om nu aktuellt område finns ett omfattande område utpekat som riksintresse för *kulturmiljövården* som täcker ett stort område vid Varnhem och sträcker sig i ett långt nordsydligt stråk längs större delen av Billingen. Det berör dock inte nu aktuellt område.

Situationen är i hög grad densamma när det gäller riksintresset för *naturvård*. I området ingår stora delar av västra delen av Skövde kommun. Delar av riksintresset för mineraler sammanfaller till en del med riksintresset för naturvård i anslutning till nu aktuell ansökan för utvidgad täkt vid Cementa. Den planerade täkten sammanfaller med andra ord såväl med riksintresset för mineralutvinning som för naturvård.

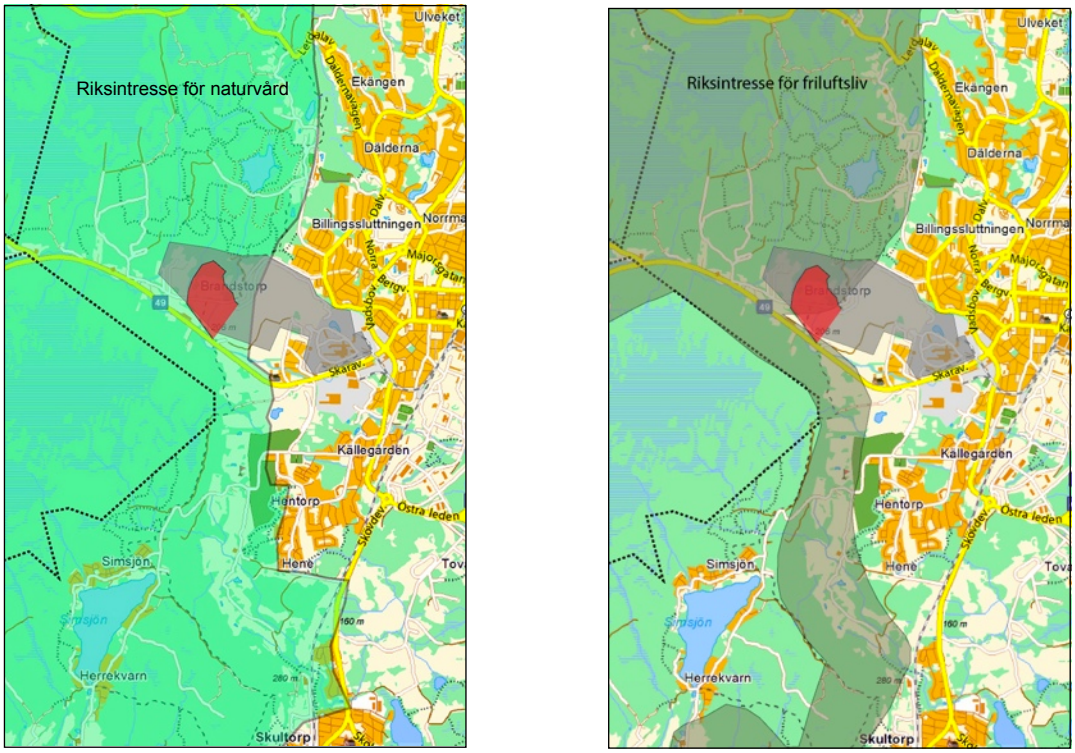

Figur 2. Riksintressen för naturvård (till vänster) och rörligt friluftsliv (till höger). Riksintressena överlappar i hög grad varandra. Undersökningsområdet berörs av riksintresse för naturvården och rörligt friluftsliv. Brytområdet markerat mot bakgrund av utpekat riksintresseområde för stenindustrien. Sammanställd utifrån information från Skara kommuns översiktsplan och Skövde kommuns översiktsplan.

Riksintresset för friluftsliv och rekreation sammanfaller i mycket hög grad med både riksintresset för naturvård och berör nu aktuellt brytområde.. Det berör inte nu aktuellt brytområde. Området norr om täktområdet avsatt som friluftsområde enligt kommunens översiktsplan (ÖP 2025).

Förbindelselänken

En central del i miljön kring passet genom Billingen och kopplingen mellan Skövde och Skara utgörs av den väg som förband dessa platser, och som än idag är en central förbindelseled, även om sträckningen är en annan. Häradskartan, upprättad 1877-82, ger en god bild av det äldre landskapet

Figur 3. Den gamla landsvägen mellan Skövde och Skara som den går under slutet av 1800-talet (häradskartan). Vägen kan följas i sin ursprungliga sträckning från Skövde till Varnhem, med undantag av en kortare sträcka vid Cementas stenbrott vid Skövde. Längs vägen, på båda sidor av Billingen, finns ett flertal småbruk och torp med rötter i 1800-talet. Källa Häradskartan 1877-1882. Streckad linje markerar de delar av vägarna som idag är borta.

och vägens sträckning. En jämförelse med dagens situation visar att vägen i mycket hög grad följer samma sträckning nu som då (det vill säga den äldre sträckningen). Sträckningen har medeltida ursprung och kan sannolikt även föras ner i förhistorisk tid. Vägen har över tiden justeras på vissa sträckor, men den kan än idag följas från Skövde till Varnhem, då den i ringa grad är förändrad. Från Skövde passerade den söder om Brandstorps bytomt. Det fanns även en södra länk som passerade nära Våmb, och som troligen är den äldsta länken, då Våmbs by uppenbarligen är den ursprungliga bebyggelseenheten i området, där Brandstorp, av namnet och storleken att döma, har tillkommit under sen vikingatid eller tidig medeltid.

I närheten till Skövde är vägen till en mindre del ändrad eller borttagen, både genom stadens framväxt och genom stenbrytning. Väster om dagens stenbrott kan vägen följas i förhållandevis ursprungligt skick ända fram till Varnhem. Från Varnhem till Skara är vägen breddad och något uträtad, även om den i princip följer samma sträckning.

Man bör särskilt notera den välbevarade sträckan från Våmbskleven och väster ut, över Billingen och ner i östligaste delen av Skara kommun, där den slingrar sig fram mellan ett stort antal torp och småfastigheter med rötter i 1800-talet. Särskilt sträckan omedelbart väster om Billingen, ner mot dalen, är kantad av hus och fastigheter, varav många har ett ursprung i 1800-talets skifteslandskap.

Landskapets historia - förhistorien

För att belysa landskapets historia i ett vidare perspektiv följer här ett antal tidsbilder och sammanställningar ledsagade av ett resonemang kring frågan om representativitet eller särart. Inledningsvis tas det arkeologiska materialet upp i form av fornlämningar och lösfynd. Därefter följer en genomgång av de äldre kartorna över socknen Våmb, innan jag går över på en mer detaljerad analys av det aktuella närområdet till den planerade utvidgningen av täkten.

Förståelsen av landskapets historia under skilda tider är helt avhängig det källmaterial som står till buds. Vi saknar helt skriva källor från förhistorisk tid, om vi bortser från en del runinskrifter på stenar, i kyrkor etc. Med andra ord är vi helt beroende av vad som är visuellt tillgängligt i landskapet, eller av sådant som av olika skäl kommit att arkeologiskt undersökas.

Av naturliga skäl är det bäst bevarade materialet sådant som är av större dimensioner och byggt av sten ovan jord, enkelt uttryckt handlar det huvudsakligen om gravar och gravfält. Frågan om tidens bebyggelse och landskapsanvändning är betydligt svårare att få ett grepp om. Inte minst gäller detta dåtidens boplatser, som i stora områden lyser med sin frånvaro. Det är oftast enbart genom förekomsten av gravar och eventuella lösfynd som vi kan ana att en given plats har haft en förhistorisk bebyggelse. Den kontinuerliga odlingen har inneburit att många boplatser och inte minst dåtidens agrara lämningar mer eller mindre helt har försvunnit. Vid vissa tillfällen har dock områden kommit att bevaras till våra dagar och ger en möjlighet att belysa bebyggelse och odling, så som exempelvis i Brunnsbo Storäng utanför Skara.

Huvudkällan till kunskapen om den förhistoriska tiden är fornminnesregistret, som hyser en förteckning över samtliga kända fornlämningar (http://www.raa.se/hitta-information/fornsok-fmis/). Här finns också uppgifter om undersökta fornlämningar, vilket kan leda vidare till rapporter från undersökningarna förvarade som regel i länsmuseernas arkiv eller centralt för hela landet vid Allmän Topografiska Arkivet (ATA) på Riksantikvarieämbetet. Väsentligt att komma ihåg är att källmaterialet är skevt och frågan om hur pass representativt detta är för förståelsen av ett

förhistoriskt samhälle är central i alla analyser av informationen i fornminnesregistret. Det finns därtill skillnader i materialet beroende på vem som har utfört inventeringen, då dessa många gånger har skilda bakgrundskunskaper om olika lämningstyper. Man bör med andra ord se fornminnesregistret som ett icke fullständigt material och skevt i betydelsen att det huvudsakligen speglar de väl synliga monumenten.

En introduktion till frågan om förhistorien inom undersökningsområdet kan lämpligen tas i ett vidare perspektiv som sträcker sig från Skövde över Billingen och till Varnhem. Sett i detta

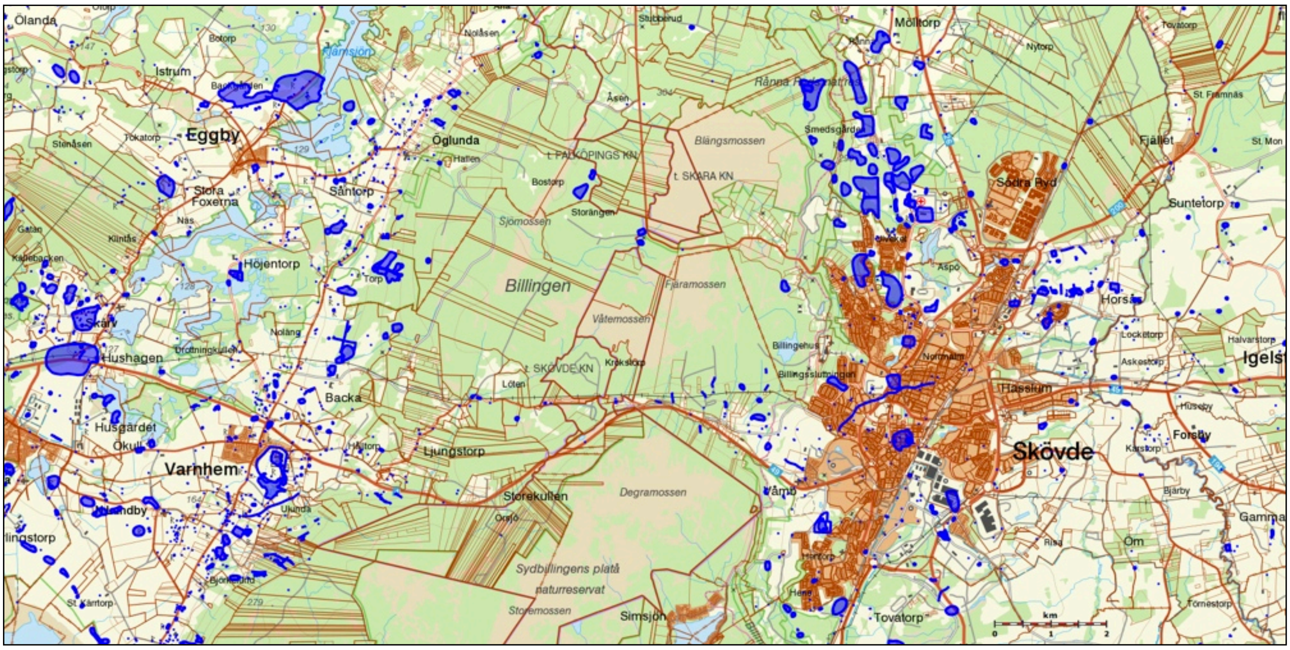

Figur 4. Fornlämningssituationen inom undersökningsområdet och i en korridor tvärs över Billingen mot Varnhem. Fornlämningarna är markerade med blå färg. De större ytorna utgörs huvudsakligen av fossil (övergiven) åkermark. Områdena med fossil åkermark norr om Skövde utgörs huvudsakligen av sentida åkerformer, dvs 1800-tal och tidigt 1900-tal. Källa Fornsök, Riksantikvarieämbetet.

perspektiv, *figur 4*, kan man notera att det förekommer talrikt av registrerade fornlämningar på ömse sidor om Billingen och där själva berget i hög grad saknar lämningar, framför allt förhistoriska sådana. Lämningar inom själva Billingen utgörs främst av sentida torp eller andra små jordbruksfastigheter, liksom av äldre vägsträckningar, anläggningar förknippade med skogsbruk eller stenbrytning. Området har aldrig, av förståeliga skäl, hyst en permanent agrar bebyggelse under äldre tid av allt att döma. Man kan notera förekomsten av fornlämningar i anslutning till den gamla vägen över Billingen. Det rör sig här huvudsakligen om hålvägar, äldre gårdslägen och i viss mån fossil åkermark.

De större områden markerade i registret, framför allt norr om Skövde och i anslutning till Billingen på både den östra och den västra sidan, utgörs av fossil åker och äldre boplatser med huvudsaklig datering till 1800-talet. Okulärt, betraktat på denna nivå, finns det en viss likhet mellan de två sidorna av Billingen vad gäller fornlämningar, möjligen med ett något större antal fornlämningar vid Varnhem än vid Skövde, vilket säkerligen får tillskrivas Skövdes utbyggnad. Det är ändå frapperande hur många fornlämningar som ännu finns kvar inom Skövde stad i form av stensättningar, högar etc.

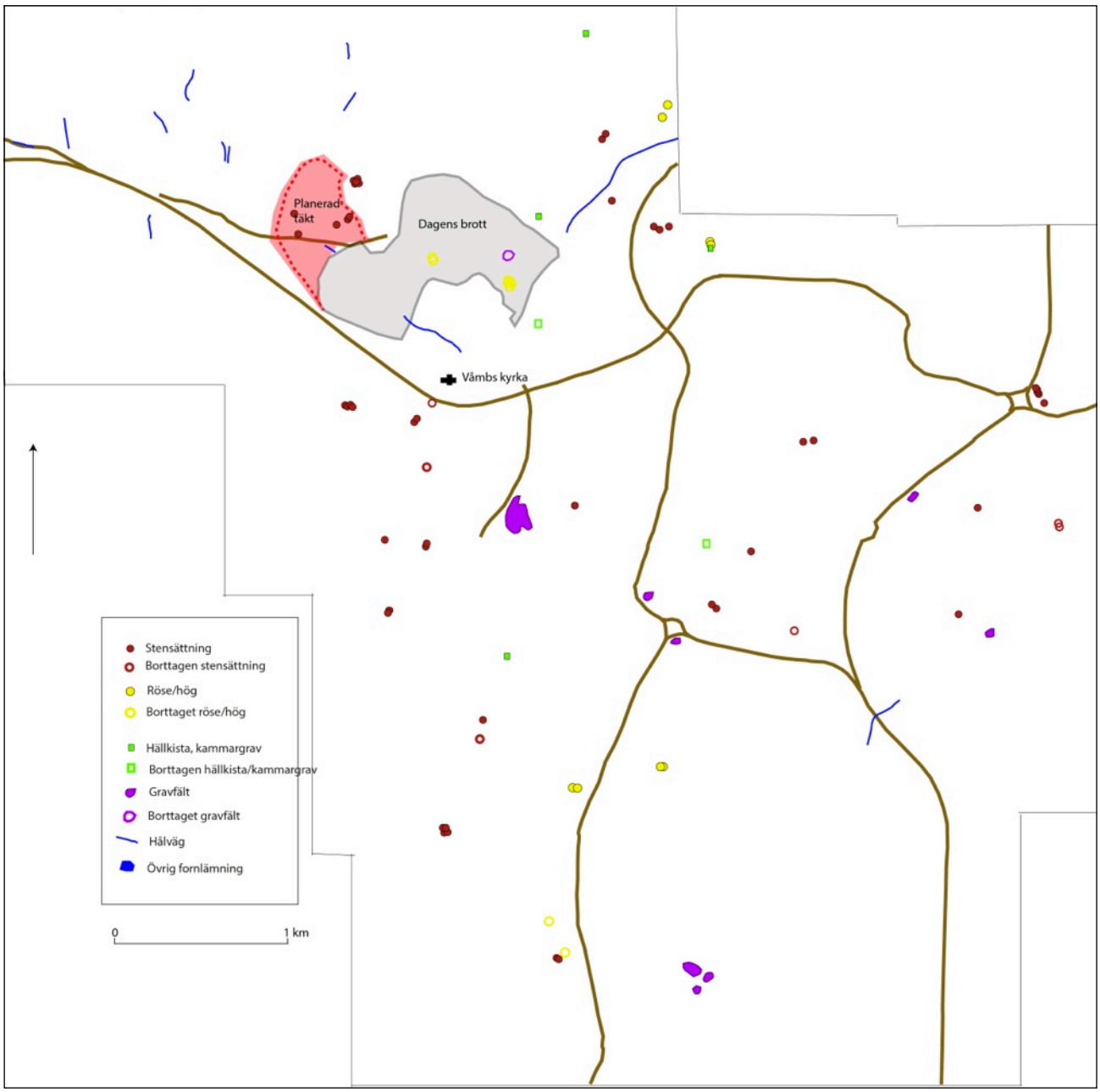

Figur 5. Fornlämningsbilden i form av gravar och gravfält inom Vårnbs socken och delar av Skövde. Fornlämningarna finns glest spritt över hela området. I nordväst förekommer, upp mot Billingen, flera områden med så kallade hålvägar. För en redogörelse a de undersökta gravarna inom Cementas brott, se bilaga 1. Källa Fornsök, riksantikvarieämbetet.

Det finns skäl här att gå lite mer på djupet för att belysa vad det är för typer av lämningar på båda sidorna, om de är av samma karaktär, eller om det finns något som avviker. I kartorna, *figur 5 och 6* på följande sidor, har jag markerat samtliga fornlämningar av olika typer av gravar inom Vårnb respektive Varnhem, den del som ligger närmast Billingen för att få ett jämförbart material. Fornlämningarna som använts för jämförelsen är *gravar*, fördelade på kategorierna stensättningar, respektive rösen/högar, hällkistor/kammargravar samt gravfält. Till stensättningar har jag för enkelhetens skull även räknat in domarringar och tre-respektive fyrsidiga stensättningar. Dessa är dock ytterst få såväl inom Vårnb som inom Varnhem och påverkar endast marginellt resultaten.

Inom Vårnb socken och del av Skövde stad finns registrerat i fornminnesregistret totalt 46 *stensättningar* inom valt kartutsnitt, varav 6 är borttagna i samband med arkeologiska undersökningar. Av dessa har samtliga undersökts i samband med expansionen av Skövde stad och

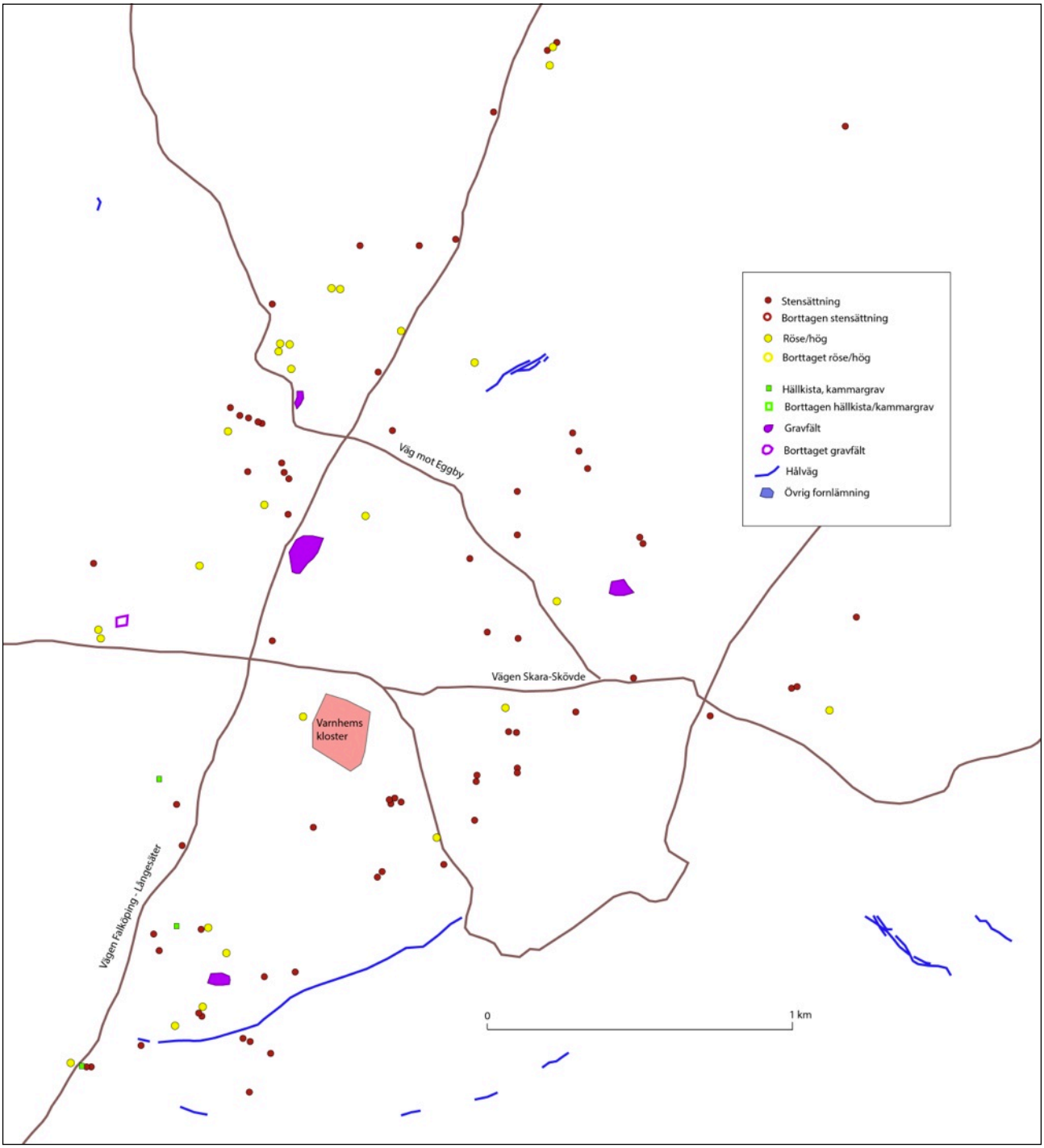

Figur 6. fornlämningsbilden vid Varnhem, sett i förekomsten av gravar, gravfält och hålvägar. Fornlämningarna, liksom i Våmb, finns spridda över hela området, utom i öster och sydöst, som utgörs av slänterna upp på södra Billingen. Här finns flera hålvägssystem, på samma sätt som i Våmb. Bilden påminner i hög grad om motsvarande bild över fornlämningarnas spridning i Våmb. Källa Fornsök, riksantikvarieämbetet.

de nya vägar som anlagts över tiden. *Rösen och högar* är totalt 16, varav knappt hälften undersökts arkeologiskt. Två av dessa är undersökta i södra delen av socknen i samband med stadens expansion, fyra inom brytområdet för Cementa. Kategorien *hällkistor/kammargravar* är totalt 6 till antalet, varav två har undersökts arkeologiskt. En av dessa inom Cementas brytområde, en i samband med expansionen av Skövde i den sydöstra delen av Våmb socken. Gravfälten är 9 till antalet, varav ett är undersökt och borttaget, beläget inom Cementas brytområde. Sammantaget kan man notera att huvuddelen av de karaktäristiska gravfornlämningarna ännu finns kvar i Våmb socken.

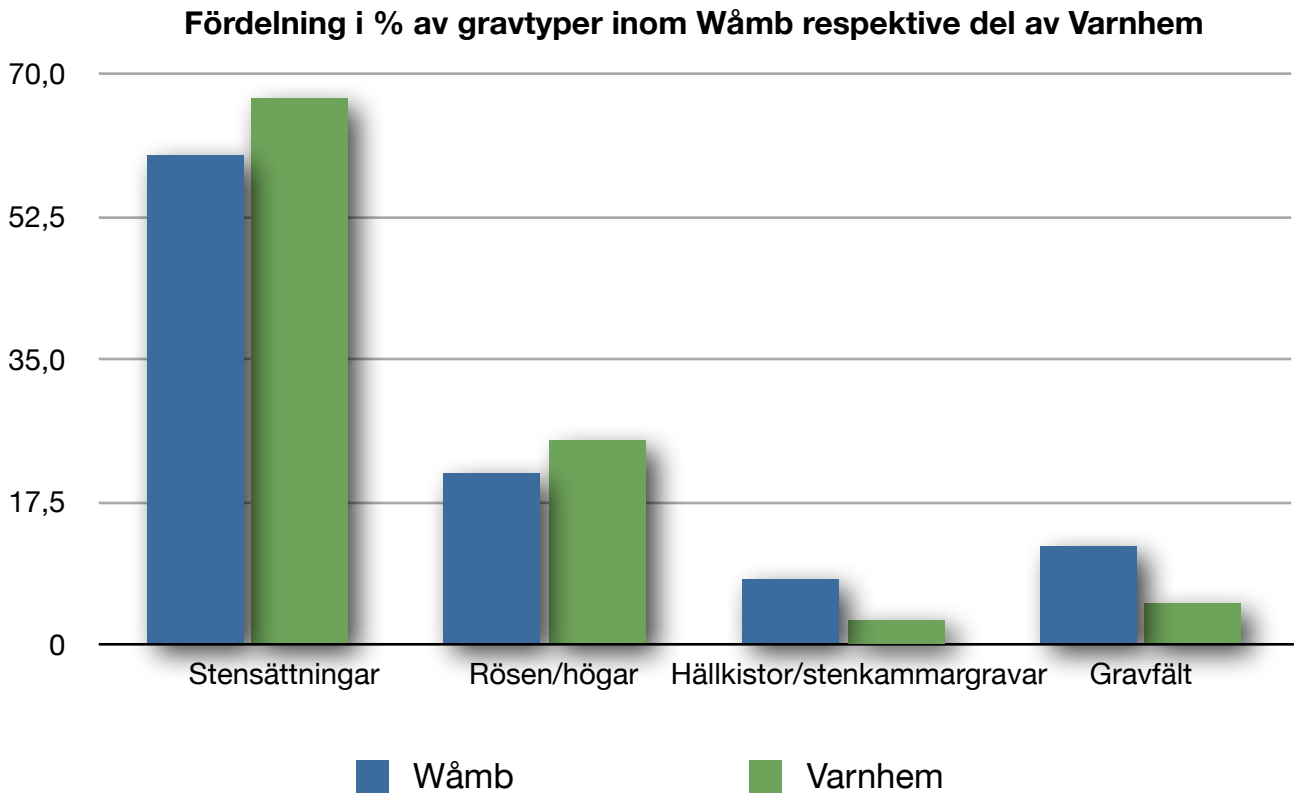

Figur 7. Procentuell fördelning på skilda kategorier av gravar och gravfält mellan Våmb och Varnhem. Som framgår är bilden i hög grads densamma med tämligen små skillnader vad gäller relationen mellan skilda typer av gravar. Våmb har något större andel av gravfält och hällkistor medan Varnhem har något större andel stensättningar och rösen/högar.

Motsvarande siffror för delen av Varnhem socken innebär att det rör sig om 103 registrerade fornlämningar, varav stensättningar utgör 69. Av dessa är en undersökt och borttagen. För kategorien rösen/högar är antalet 31 och för hällkistor/kammargravar 6. Antalet gravfält uppgår till fem, varav ett är undersökt.

Ser man till den procentuella fördelningen av de skilda kategorierna inom de två delområdena kan man notera en stark överensstämmelse mellan de två områdena. Det finns en marginell skillnad så till vida att andelen stensättningar och rösen/högar är något högre i Varnhem och andelen gravfält respektive hällkistor/kammargravar något högre i Våmb. Det är med andra ord marginella skillnader i fornlämningsmaterialet på ömse sidor av Billingen och det är tydligt att fornlämningsbilden, så som den avspeglar sig i Varnhem och Våmb, utgör ett generellt mönster för denna del av Västergötland.

Ytterligare en faktor som kan belysas med dessa kartor är den *rumsliga placeringen* av gravar. Gravarna är självklart inte slumpmässigt utplacerade i landskapet utan med en viss tanke. Sett över hela området, såväl inom Våmb som inom Varnhem, kan man notera den tämligen jämna spridningen av de skilda gravformerna över ytan. Följer man upp det genom att mer i detalj studera de topografiska förhållandena är det tydligt att de flesta anläggningarna ligger i exponerade lägen på mindre höjder, längs kanter och på höjdstråk. De är anlagda för att synas, i många fall troligen som en form av ägomarkering vid gränser och ibland intill vägar. Av totalt 103 gravar/gravfält inom Varnhem är det ca 10 som kan sägas ligga i direkt kontakt med väg. Inom Våmb är proportionen ungefär densamma.

En karaktäristisk typ av fornlämningar i anslutning till Billingen är de talrika *äldre vägsträckningar* som mer eller mindre kan följas upp längs kanterna av berget. Inom Våmb socken finns ett flertal kortare sträckor mot söder och norr, utgående från Varnhem-Skövdevägen, upp mot slänterna på berget. De torde huvudsakligen tillhöra de senaste 300 åren. En del av dem utgörs av äldre vägsträckningar som kan beläggas i det äldre kartmaterialet. Så t ex är en bit av vägen som passerar förbi Bäckatorp mot Våmb upptagen som hålväg (RAÄ Våmb 55:1). Den finns markerad i laga skifteskartan över Våmb från 1840-talet. Detsamma gäller för den markerade hålvägen norr om Våmbs kyrka (RAÄ Våmb 10:1). Den var i bruk ännu när ekonomiska kartan upprättades på 1960-talet.

Situationen är densamma på andra sidan Billingen, dvs inom Varnhem. Här finns omfattande hålvägssystem som leder upp från dalgången mot högre partier längs kanten till Billingen. Även dessa hör säkerligen främst till de senaste 300 årens verksamhet och är huvudsakligen ett resultat av den omfattande byggnation som sker i form av småfastigheter i utkanten av socknarna från slutet av 1700-talet och in i tidigt 1900-tal.

Med kartans hjälp

Fornlämningar ger en grov uppfattning om var människor har bott under skilda förhistoriska perioder, men ger som regel mycket ringa kunskap om de faktiska förhållandena, framför allt vad gäller boende och jordbruk. Det är först med de äldsta kartorna vi får en möjlighet till en mer exakt bild av förhållandena från en gången tid. Men kartan ger inte bara en ögonblicksbild, landskapet som illustreras i kartorna är ju inte tillkommet exakt vid tidpunkten för upprättandet av kartan, utan hyser i många fall delar som har en lång historia innan den sätts på pränt i en karta. Det går således att ur dessa äldsta kartor även att få en, om än grov, bild av situationen ner i medeltid.

De äldsta kartorna är dock som regel mindre exakta i sin återgivning än kartor från slutet av 1700-talet och framåt. I den fortsatta framställningen kommer jag att använda Våmb socken som referensram för att i ett efterföljande kapitel mer gå in i detalj över området öster om Cementas dagbrott. Inledningsvis behandlar jag hela byarna inom Våmbs socken (Våmb och Brandstorp) utifrån de heltäckande kartor som finns, dvs för Våmbs by är det avmätning 1692, storskifte 1788 och laga skifte 1843-45. För Brandstorp är det storskiftet från 1793 och laga skiftet 1839. Efter denna övergripande analys kommer jag att behandla de skilda torp och andra småfastigheter som karaktäriserar utkanterna av socknarna och inte minst väster om Cementas dagbrott och över Billingen ner mot Varnhem. Utgångspunkten blir här häradskartan, upprättad åren 1877-82, som täcker hela området, kompletterad med detaljkartor som speglar bebyggelseförändringarna över tiden.

Inledningsvis om *Våmbs by*. Den äldsta kartan över Våmb är upprättad 1692. Någon motsvarande karta över *Brandstorp* finns tyvärr inte. Den äldsta kartan för Brandstorp är storskiftet, upprättad ca hundra år senare, år 1793. *Figur 8*, på följande sida, visar Våmbs by år 1692. Bebyggelsen är samlad på bytomten intill kyrkan. Tvärs genom byn rinner ån, längs vilken det finns fyra kvarnar markerade. Kulturmarken är fördelad på tre gärden i linje med tidens tresädesbruk. I nordväst finns ett par ängar som är samfällda för byns gårdar.

Någon ytterligare bebyggelse utöver byn finns inte markerat i kartan. Två företeelser bör dock noteras. Längst i sydväst finns en liten äng direkt vid gränsen för byn med namnet *Upsala ängen.* Knappt hundra år senare, i storskifteskartan från 1788, finns en mindre gård markerad i ängen. Den

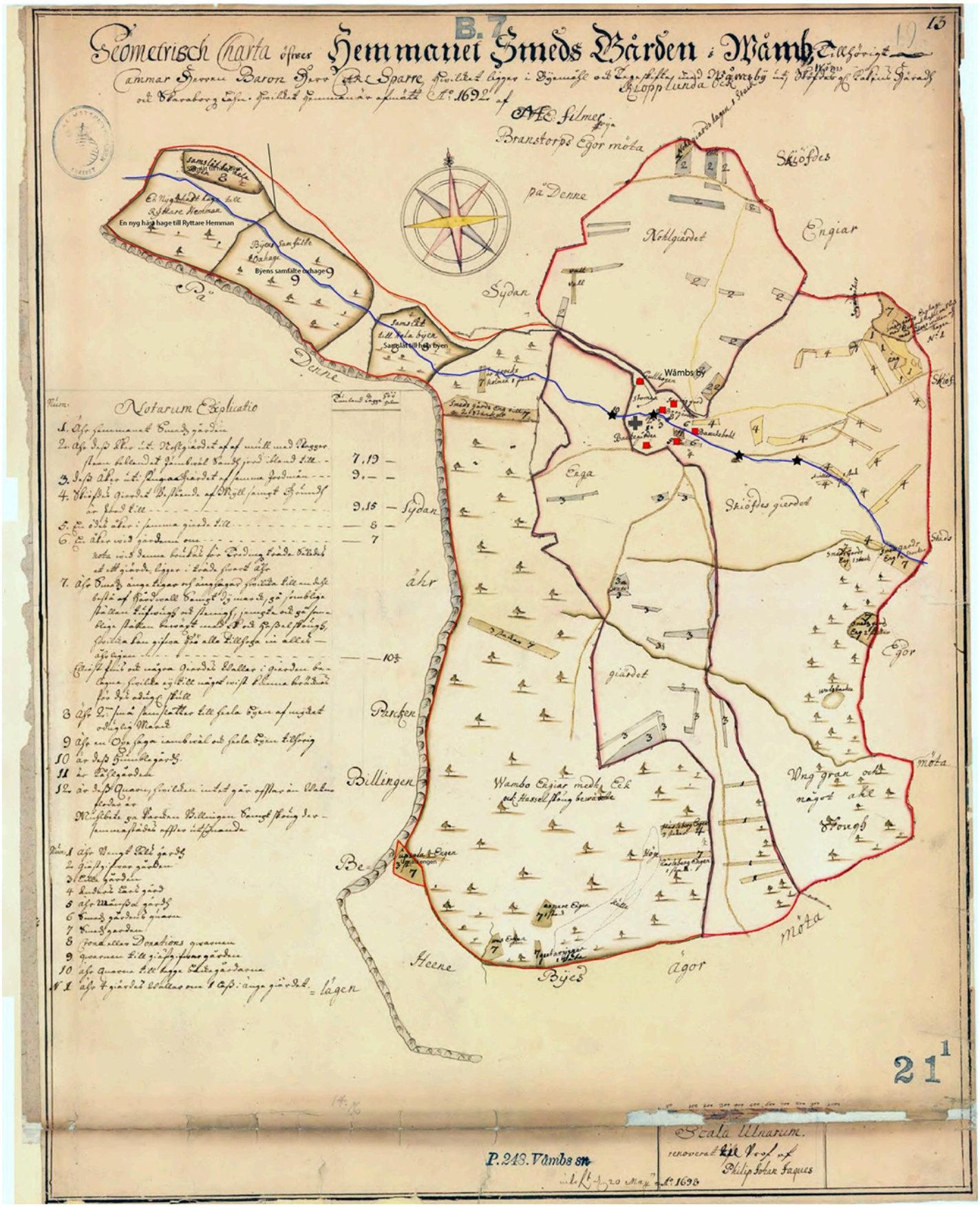

Figur 8. Våmbs by 1692. Bebyggelsen till byn ligger samlad centralt i ägorna, i anslutning till ån. Här finns fyra kvarnar utritade. Markerna är fördelade på tre gärden och brukade i tresädesbruk. Ingen bebyggelse utöver byn är utmärk i kartan. Dock bör noteras längst ner i sydväst i kartan "Upsala Eng". Här etableras under kommande period en mindre gård. I nordväst skjuter en landtunga ut i utmarken och på ägan längst upp omtalas en hage till ett ryttartorp (se figur 9). Källa Lantmäteristyrelsens arkiv, akt Våmb nr 11 13-15 17-18.

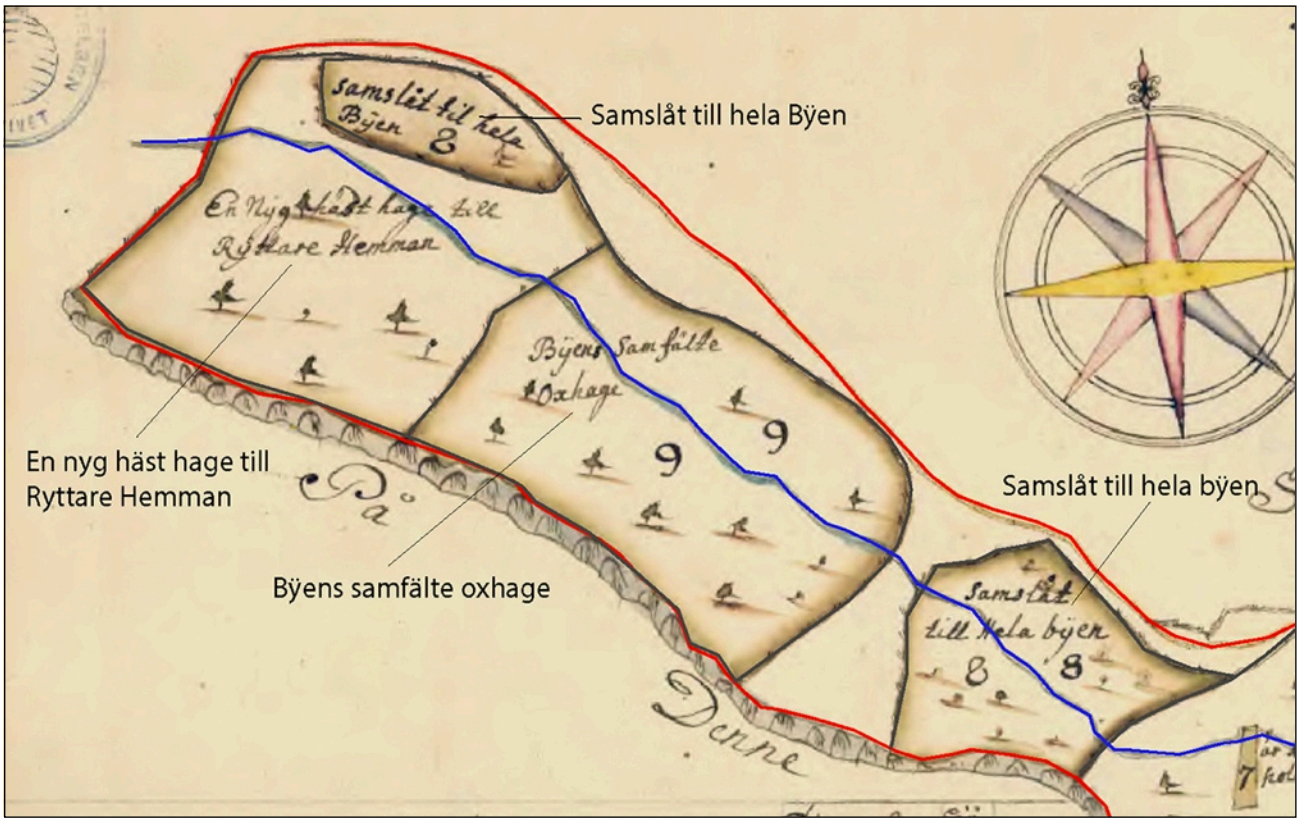

Figur 9. Detalj av kartan över Våmb by 1692. I den nordvästra delen av ägorna finns ett antal inhägnade hagar och en äng, och den västligaste av hagarna omnämner en hästhage till ett "Ryttare hemman". Förmodligen har det legat ett ryttartorp inom ägan, anlagt i slutet av 1600-talet. Det är det äldsta belägget i kartmaterialet om förekomsten av ett ryttartorp.

är med andra ord tillkommen efter 1692 men före 1788.

I den nordvästligaste delen av socknen, på gränsen till utmarkerna upp mot Billingen, finns en beteshage med texten *" En nyg häst hage till Ryttare Hemman"*. Ingen byggnad är utsatt som skulle visa på att här fanns ett ryttartorp, men

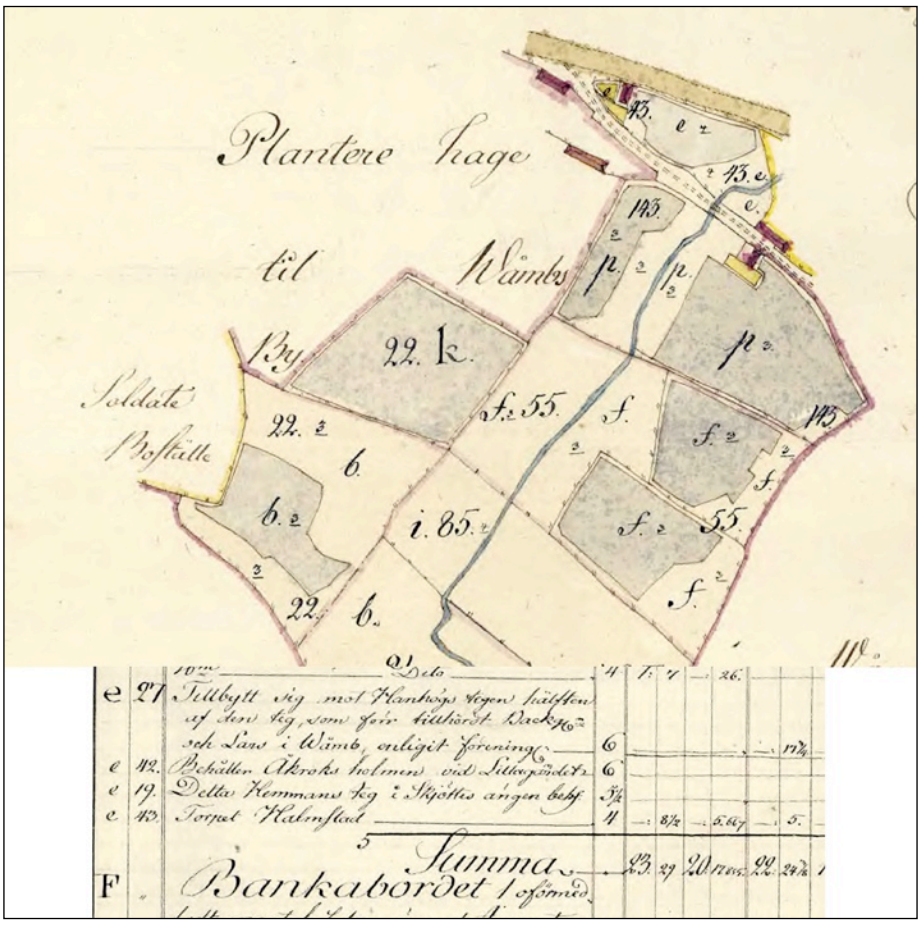

Figur 10. Del av storskifteskartan över Våmbs by. I norra delen av inägorna, i skärningen mellan Skara-Skövdevägen och vägen till Våmbs by, finns vid den här tiden ett torp, som enligt beskrivningen till kartan kallas för Halmstad. Sydöst från torpet är ett ryttartorp, delvis på mark tillhörande Brandstorp. Källa Lantmäteristyrelsens arkiv, akt Våmb nr 1-11 13-15 17-18.

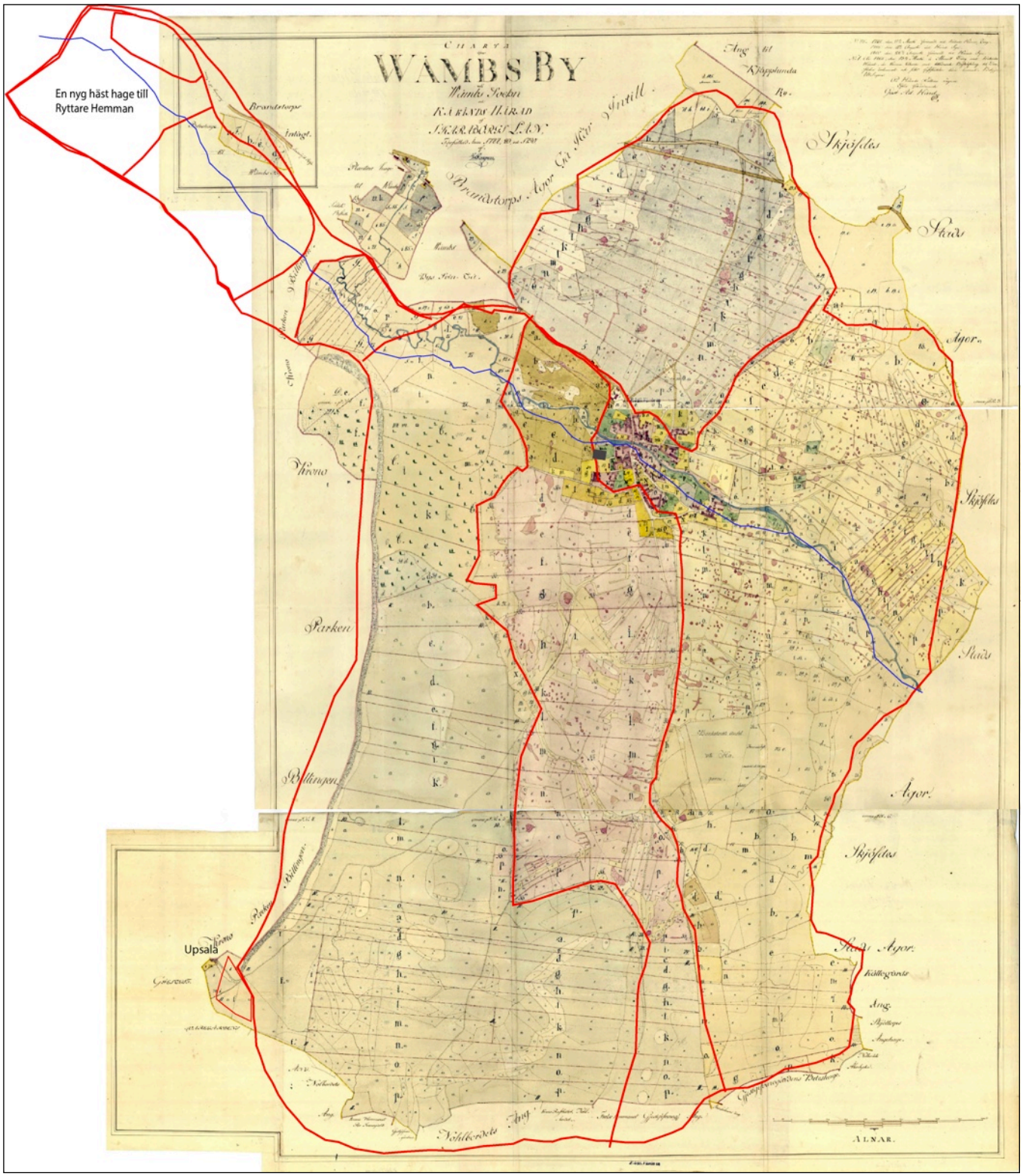

Figur 11. Storskifteskartan över Våmbs by 1779. Med röda linjer är markerat gränser från den äldsta kartan, figur 8. Bebyggelsen är ännu kvar på ursprungsplatsen. Markerna är uppdelade i tre gärden och skillnaden mot den hundra år äldre kartan, figur 8, är att åkern har utvidgats på framför allt ängens bekostnad. Längst i nordväst är inlagt hästhagen till Ryttarebostället, markerat i den äldre kartan. Längst i sydväst finns nu en bebyggelse inom Upsala ängen. Ytterligare en bebyggelse har tillkommit, och det är längst upp i nordväst. Här finns ett torp med namnet Halmstad, anlagt någon gång mellan 1692 och 1788. Källa Lantmäteristyrelsens arkiv, akt Våmb nr 1-11 13-15 17-18.

mycket talar för att så har varit fallet. För att förstå belägenheten av detta ryttartorp kan man lägga samman denna karta med storskifteskartan från 1788 (se *figur 11*). Storskifteskartan täcker enbart inägorna till byn och ger ingen bild av exakt var denna beteshage till Ryttartorpet har legat, men det är uppenbart att ryttartorpet legat en bra bit ut från inägorna. Jag återkommer till detta i samband

med en tolkning av laga skifteskartan från 1844.
Förändringarna från 1692 till 1788 är relativt begränsade. Förändringen ligger främst i en fortsatt expansion av åkermarken. Byn är fortfarande uppbyggd kring de tre gärdena och bebyggelsen koncentrerad till bytomten. Längst i sydväst finns nu, som omnämndes ovan, en mindre gård etablerad med namnet *Upsala*.

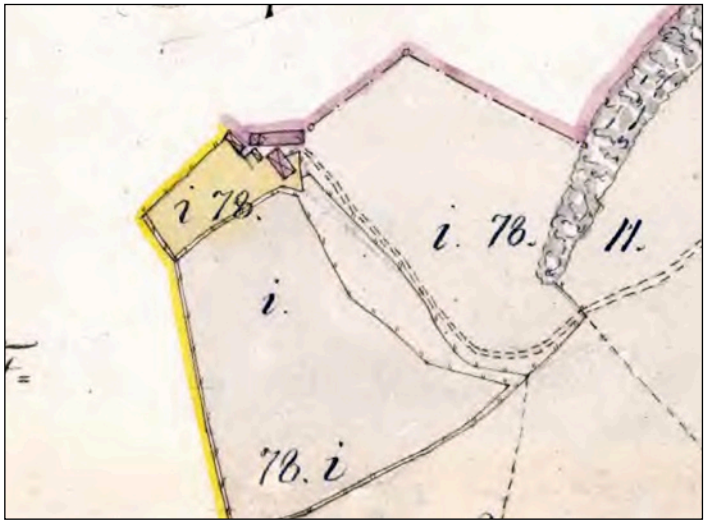

Figur 12. Längst i sydväst i Våmbs marker (se figur 11), finns vid upprättandet av storskiftet en gård med namnet Upsala, tillkommen mellan 1692 och 1788.

Därtill har ytterligare en bebyggelseenhet etablerats, belägen längst upp i norr, i anslutning till det som numera går under namnet Bäckaskog. Vi återkommer till Bäckaskog längre fram. Här har således

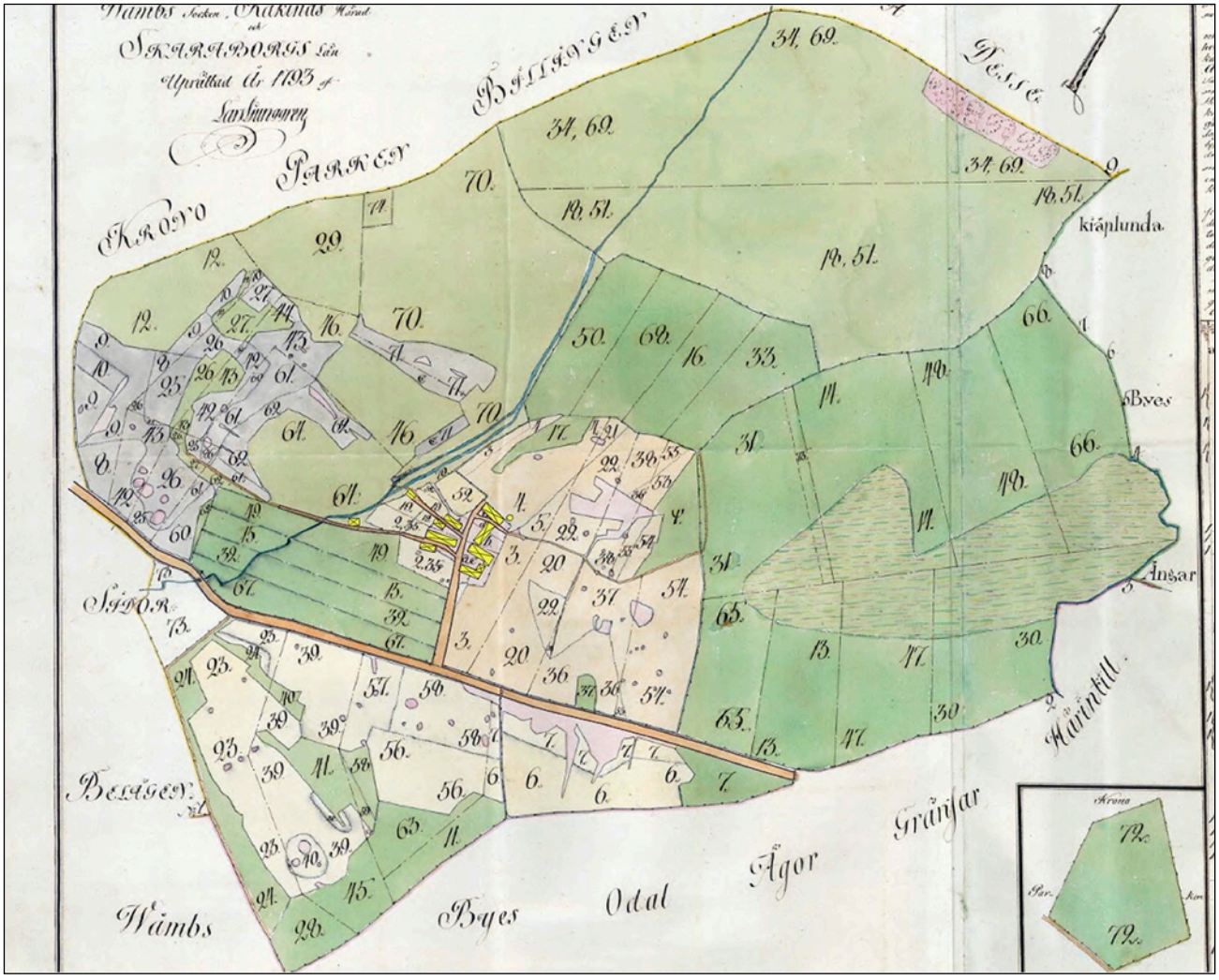

Figur 13. Brandtorp storskifteskarta, upprättad 1792. Bebyggelsen ligger väl samlad på bytomten. Ägorna är fördelade på tre gärden och byn brukades i tresädesdrift, i likhet med de flesta byar i denna del av Västergötland. Utöver bybebyggelsen finns en liten byggnad nere vid ån i väster, möjligen en smedja. Notera fastigheten med nummer 73, nere i sydvästra delen. Detta är platsen för ett Ryttare boställe (se figur 14). Källa Lantmäteristyrelsens arkiv, akt Brandstorp nr 1.

Figur 14. Utdrag ur storskifteskartan över Brandstorp upprättad 1793. Beteckningen nummer 73 talar om Ryttarbostället och i den version av kartan som finns på Lantmäterimyndighetens arkiv finns ett avlångt hus inritat, ladugården till ryttartorpet. Mangårdsbyggnaden finns på mark som tillhör Våmb, längre mot sydväst. Notera skillnaden i markeringar i de olika versionerna av kartan, figur 13 och 14. Källa denna karta Lantmäterimyndighetens arkiv, akt 16-VÅM-BA.

sedan början på 1800-talet funnits en bebyggelse. Denna bebyggelse kan dock inte knytas till den hästhage som omnämns till ett ryttartorp i kartan från 1692. Därtill är avståndet från hagen till denna bebyggelseenhet allt för stort. Det är mer troligt att ryttartorpet har legat inom eller i direkt anslutning till hästhagen.

Går vi så över till storskifteskartan över *Brandstorp*, upprättad 1792, är bebyggelsen samlad centralt i inägorna (se *figur 13*). Åkermarken är liksom i fallet Våmb, fördelad på tre gärden. Utanför åkermarken vidtar ängsmarker, framför allt mot norr och öster. Ingen ytterligare bebyggelse finns noterad i kartan. Dock bör noteras ägan med nummer 73, belägen i väster på gränsen till Våmbs marker och söder om landsvägen. I beskrivningen till kartan framgår att detta är platsen för ett Ryttartorp. I originalkartan, i Lantmäterimyndighetens arkiv, framgår det att lantmätaren har ritat in en byggnad i västra kanten av ägan (inom parentes skall sägas att en del kartor finns som original i

Figur 15. Laga skifte över Våmbs by 1843-45, inägorna. Bebyggelsen var ännu samlad kring bytomten och ån. Ingen bebyggelse finns söder om byn ,förutom den tidigare etablerade gården Upsala längst i sydväst. Källa Lantmäteristyrelsens arkiv, akt Våmb nr 1-11 13-15 17-18.

denna myndighets arkiv, och som renritade exemplar, särskilt storskiftet, i Lantmäteristyrelsens arkiv). Av formen att döma rör det sig om en ladugård. Något boningshus är inte markerat i kartan. Detta ryttartorp skall inte kopplas samman med det som fanns redovisat under Våmb, det ligger långt härifrån. Däremot finns ryttartorpet även redovisat på storskiftet över Våmb (*se figur 10*).

Båda dessa kartor, storskiftet över Våmb och storskiftet över Brandstorp, berör enbart inägorna. Någon karta över utmarken finns inte, vilket innebär att vi inte har någon möjlighet

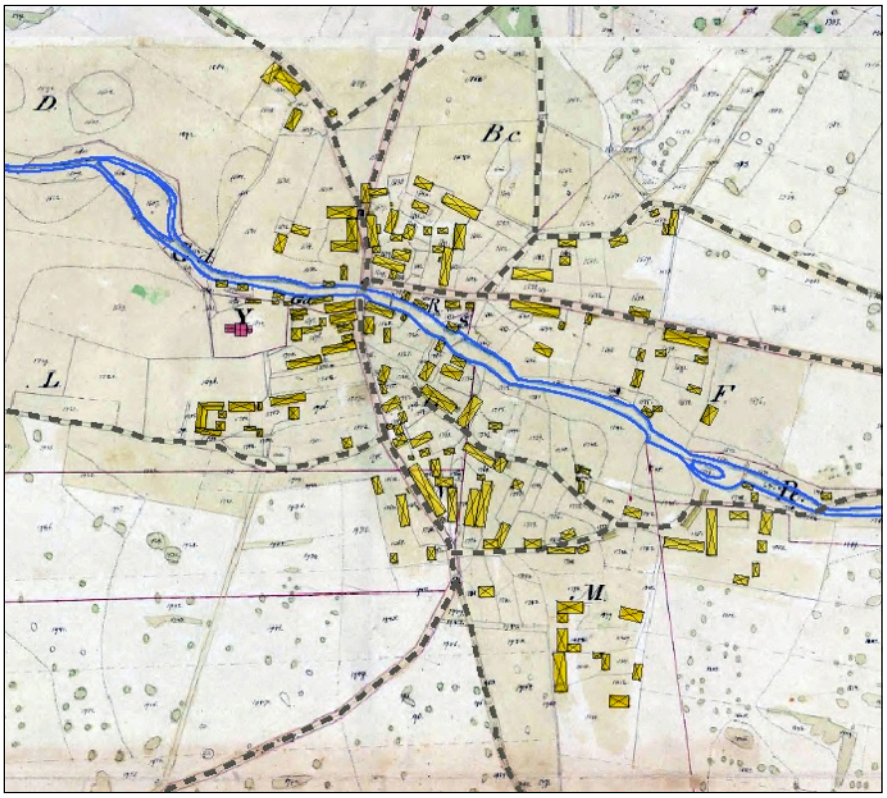

Figur 16. Våmbs bytomt vid laga skiftet 1843-45. Bebyggelsen var ännu samlad till bytomten och längs ån. i Västra kanten syns kyrkan (rödmarkerad). Som framgår var det en mycket omfattande bebyggelse på bytomten vi den här tiden.

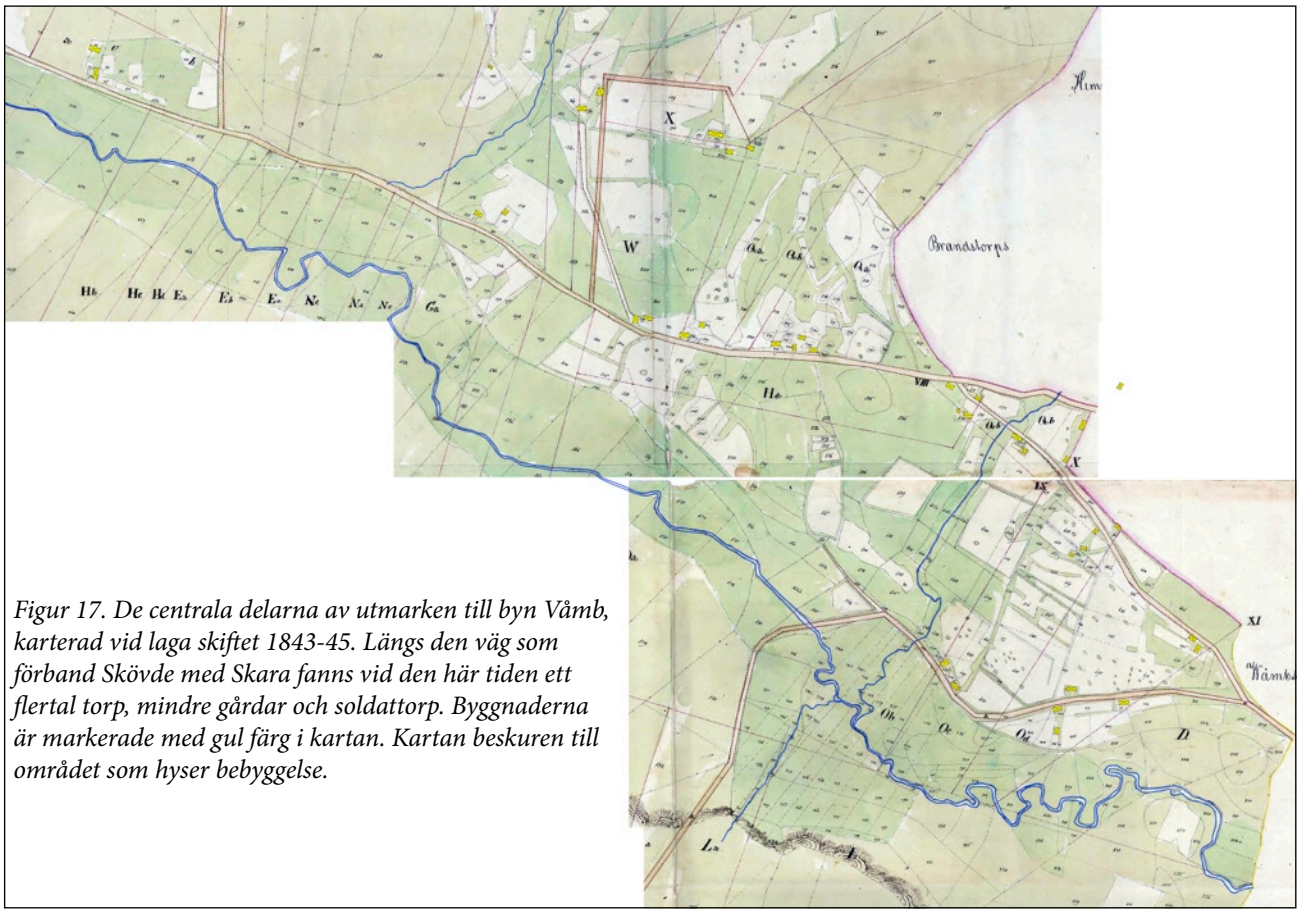

Figur 17. De centrala delarna av utmarken till byn Våmb, karterad vid laga skiftet 1843-45. Längs den väg som förband Skövde med Skara fanns vid den här tiden ett flertal torp, mindre gårdar och soldattorp. Byggnaderna är markerade med gul färg i kartan. Kartan beskuren till området som hyser bebyggelse.

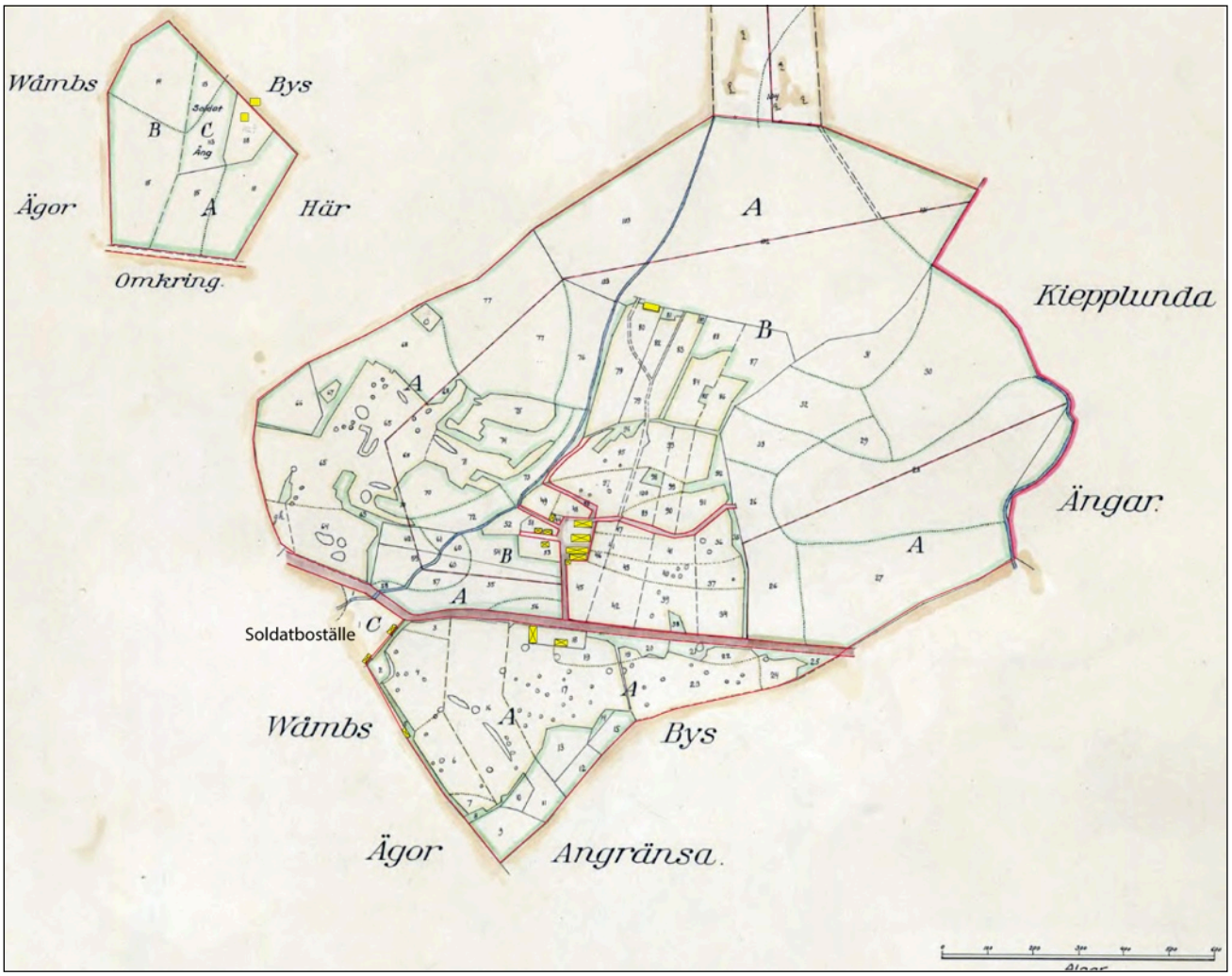

Figur 18. Brandstorps inägor vid laga skiftet 1839. En av gårdarna har flyttat ut innan karteringstillfället, övriga kvarligger på den gamla bytomten. I sydväst finns utritat två byggnader och dessa beskrivs i handlingarna till skiftet som ett ***soldatboställe****. Källa Lantmäterimyndighetens arkiv, akt 16-VÅM-40.*

att belägga var det funnits torpbebyggelse på utmarken. Att det funnits några enstaka fram till denna tid är tämligen säkert. Det är först med laga skiftet som all mark karterades och vi får en möjlighet att se helheten.

För Våmbs del genomfördes laga skiftet år 1843-45 och för Brandstorp 1839. Våmb by är karterad i två delar, dels den centrala byn och ägorna norr och söder om, utmarken mot nordväst karterades separat. *Figur 15* visar på laga skiftet över den centrala delen av byn. Bebyggelsen var ännu samlad på bytomten och bestod av ett mycket stort antal gårdar i anslutning till ån. Ingen bebyggelse, förutom tidigare omnämnda *Upsala*, var ännu etablerad söder om bybebyggelsen. Däremot hade det anlagts ett flertal mindre gårdar längs vägen mot Skara. Dessa utgörs av ett flertal torp och mindre gårdar (*figur 17*).

I *Brandstorp* har fram till l839 en av gårdarna flyttat ut och anlagts söder om landsvägen, medan övriga tre parter ännu låg kvar på bytomten. Längst i norr finns en byggnad inritad av okänd funktion. Det tidigare omtalade ryttartorpet, beläget i sydvästra kanten av byns marker, är nu redovisad som två byggnader (boningshus och ladugård) på annan plats än ryttartorpet och omedelbart öster om ån (strax öster om bokstaven C) och benämns *soldatbostället* i de skrivna handlingarna till kartan.

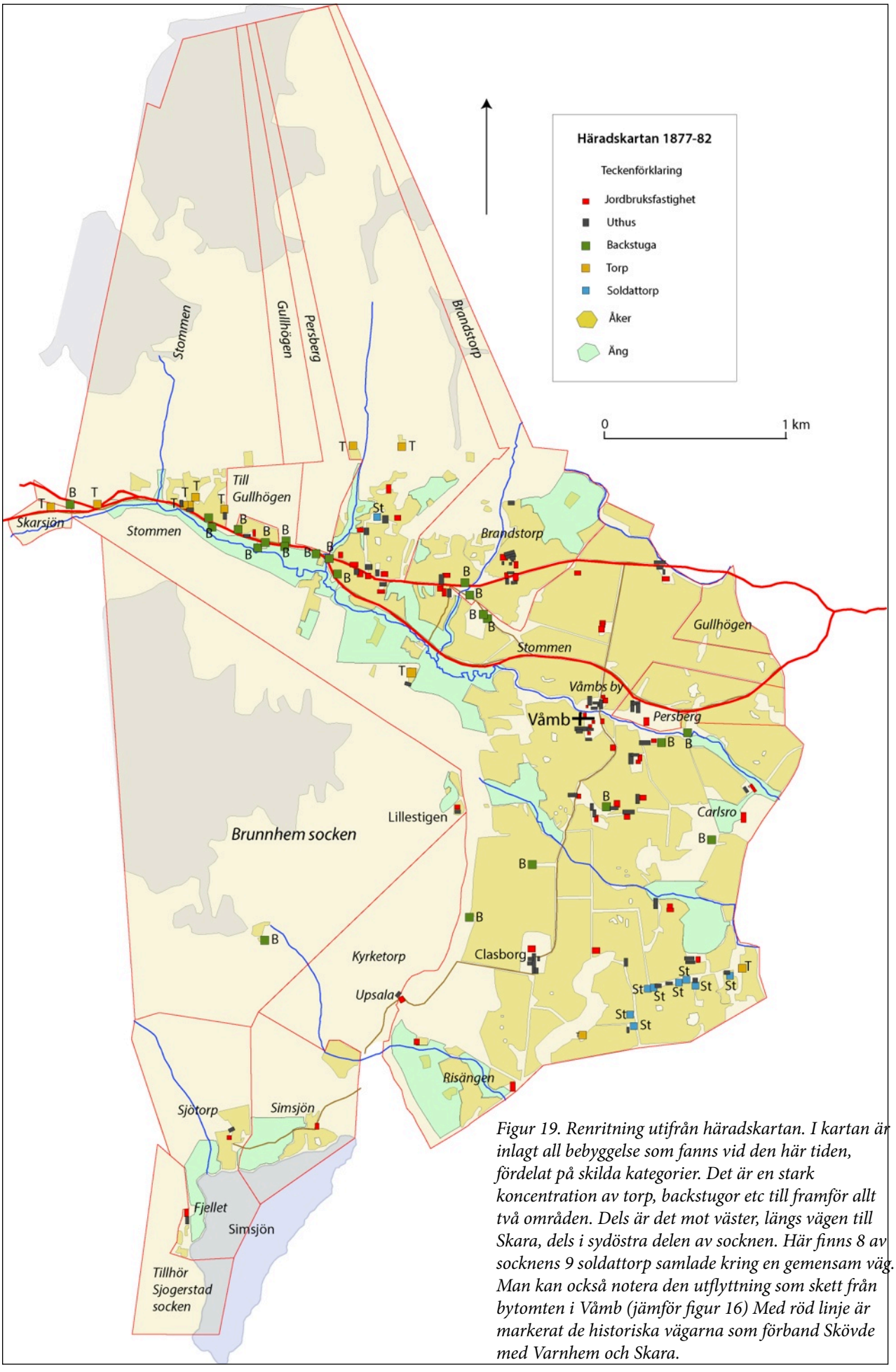

Figur 19. Renritning utifrån häradskartan. I kartan är inlagt all bebyggelse som fanns vid den här tiden, fördelat på skilda kategorier. Det är en stark koncentration av torp, backstugor etc till framför allt två områden. Dels är det mot väster, längs vägen till Skara, dels i sydöstra delen av socknen. Här finns 8 av socknens 9 soldattorp samlade kring en gemensam väg. Man kan också notera den utflyttning som skett från bytomten i Våmb (jämför figur 16) Med röd linje är markerat de historiska vägarna som förband Skövde med Varnhem och Skara.

Genomförandet av laga skiftet kom att innebära en kraftig omvandling av landskapet och en betydande utflyttning av gårdar, framför allt från Våmbs by. Därtill växte det upp en omfattande bebyggelse längs vägarna ut från byarna, inte minst längs vägen mot Skara.

Häradskartan

Någon mer detaljerad karta över byarna finns inte förrän den ekonomiska kartan upprättas på 1960-talet. Däremot sammanställdes så kallade *häradskartor* i skala 1:50.000, som byggde på laga skifteskartorna. För Skövdeområdet och Varnhem upprättades dessa kartor åren 1877-1882 (källa Rikets allmänna kartverks arkiv, Lantmäteriet). De ger en bra samlad bild av bebyggelse och landskap vid den här tiden och det finns också inlagt i kartan en uppdelning av småhusbebyggelsen på torp, backstugor och soldattorp. Kartan, *figur 19*, är en renritning av häradskartan över Våmb socken, med en markering för skilda typer av småbebyggelse.

Man kan notera att huvuddelen av ängsmarken nu har lagts om till åker. Både Våmbs och Brandstorp är splittrade genom att flera gårdar flyttat ut. Därtill har det etablerats ett mycket stort antal små fastigheter i form av torp, backstugor, soldattorp och mindre jordbruksfastigheter. Totalt är 11 torp, 22 backstugor och 9 soldattorp markerade i kartan. Soldattorpen har en stark koncentration till ett mycket begränsat område strax öster om Clasborg i socknens södra del. Här finns 8 av de 9 soldattorpen samlade längs en väg. Det nionde soldattorpet återfinns i nordväst i socknen, upp mot kanten av Norra Billingen.

Backstugorna visar en markant koncentration till området längs vägen till Skara. Här finns 17 av de 22 backstugorna. Övriga finns utspridda i södra delen av socknen. Torpen är 11 till antalet och är mer jämnt spridda i socknen. Fyra av dem finns dock samlade i den västligaste delen av socknen, i gränsområdet till Varnhem. Torpen är genomgående mer utspridda i landskapet än övriga kategorier, som ligger mer koncentrerade kring vägarna, särskilt vägen mot Skara.

En stor del av dessa små fastigheter fanns ännu kvar fram till l960-talet att döma av ekonomiska kartan. De senaste årens starka expansion, framför allt genom expansionen av Skövde, har inneburit att större delen av dessa små lägenhet har försvunnit. Så kan noteras att samtliga soldattorp i söder (åtta stycken) är borta och idag återstår ca ett tiotal bebyggelseenheter sedan den tiden söder om Våmbs by. Det bör noteras att det inte innebär att det är samma byggnad, enbart att det finns en bebyggelse på samma plats.

Däremot finns något fler av dessa små fastigheter ännu kvar i den nordvästra delen av socknen, längs vägen till Skara. Framför allt i dess västligaste del och de har en direkt fortsättning på andra sidan passet längs vägen mot Varnhem.

Ur häradskartan kan man också få en bra bild av den *historiska vägens* sträckning mellan Skövde mot Varnhem. Den ursprungliga vägen löper parallellt med en nyanlagd väg längre söder över. Den passerar på andra sidan Billingen samma typ av landskap som väster om Våmb, med ett stort antal torp, backstugor, mindre jordbruksfastigheter och soldattorp. Till skillnad från situationen i Våmb är här mer bevarat och vägens sträckning förefaller vara mindre ändrad än väster om Våmb. På samma sätt som fornlämningsbilden är tämligen likartad på båda sidor av Billingen, är bebyggelsesituationen upp mot berget likartad och ger en generell bild av bebyggelseutveckling i denna del av Västergötland.

Torpen och deras historia

I det följande kommer jag att koncentrera framställningen till området väster om Våmbs by och längs vägen mot Skara. Som framgått tidigare växte det fram en mycket stort antal bebyggelseenheter i området, både i form av torp, backstugor, soldattorp och mindre jordbruksfastigheter. Det påtalades också att en stor del av bebyggelsen har försvunnit till våra dagar, en del redan fram till 1960-tal, att döma av den ekonomiska kartan.
Utöver de socken- eller bytäckande kartorna finns ett flertal små avmätningskartor koncentrerade kring tiden 1730 till 1790. Det handlar om avstyckningar från kronoparken Billingen i form av ängen eller av små torpställen i kanten mot Billingen, men även mot sjön Simsjö i södra delen av socknen. Torpet *Krogstorp* i den västligaste delen av socknen, är avmätt 1759. *Keddekärret* mäts ut 1779 som en äng och ”en oländig plats på Billingen ” avmäts 1781. En av de tidigaste uppmätningarna är Kronohemmanet *Siön*, belägen i norra kanten av Simsjön, avmätt 1749 och Sjötorpet beläget i nordvästra kanten av Simsjön, avmätt 1730. I sockenkartan över Våmbs by från 1693 fanns ängen *Upsala* markerad längst ner i sydväst, vilket visar att dessa intagor i kronoparken börjar redan under slutet av 1600-talet.

För att få ett grepp om bebyggelseutveckling och förändring inom undersökningsområdet visar en jämförelse mellan bebyggelseomfattning och lokalisering vid laga skiftet 1843-45 och den bild som framträder i häradskartan från 1877-82, tydligt på hur få enheter som vid den senare tiden finns kvar på samma plats som vid laga skiftet. Av ett trettiotal bebyggelseenheter vid laga skiftet är det en handfull som ännu finns kvar på samma plats, är samma byggnad, vid upprättandet av häradskartan. På ca 40 år har bebyggelsebilden totalt ändrats, även om antalet bebyggelseenheter endast ökat marginellt. Man kan notera att samtliga etablerade torp, backstugor och soldattorp redovisade i häradskartan, med några få undantag, är tillkomna efter 1845 på den plats de då befinner sig. Med andra ord är det i det närmaste ingen bebyggelse i häradskartan från 1880-tal som är äldre än från mitten av 1800-talet.

Följer man bebyggelseutvecklingen framåt i tiden och jämför situationen mellan häradskartan 1877-82 med ekonomiska kartan från 1960 kan man notera att flera av torpen och backstugorna då ännu var i bruk. Av 13 backstugor inom undersökningsområdet var ännu 9 i bruk, övriga 4 var försvunna. Det enda torpet inom området hade rivits och annan bebyggelse hade kommit på platsen. Det enda soldattorpet var fortfarande i bruk.

Även en stor del av de små jordbruk som var i drift vid häradskartans upprättande var i drift 1960. Av ca 48 små fastigheter 1960 fanns 14 redan 1877-82. Eller omvänt mellan häradskartans tidpunkt och 1960 har det tillkommit drygt 30 nya bebyggelseenheter, samtidigt som det försvunnit ca 10 bebyggelseenheter. Förändringarna fram till våra dagar från 1960-talet är omfattande, inte minst genom utbyggnaden av Skövde stad mot söder, som slukat många av de äldre lägenheterna. Mot väster har det både försvunnit bebyggelse, framför allt mot stenbrottet, men det har även tillkommit en hel del bebyggelse längs vägen mot Skara.

Genomgången av de äldre kartorna har visat på en omfattande omläggning av bebyggelsen under loppet av de senaste 200 åren. Fram till laga skiftet på mitten av 1800-talet är förändringarna tämligen marginella. Byarna är ännu intakta, någon mer omfattande bebyggelse på utmarken finns uppenbarligen inte och landskapets struktur är i linje med tidigare, även om en viss uppodling har skett.

Efter laga skiftet sker det mycket omfattande förändringar av landskapet, inte bara vad gäller ägostruktur och produktionsmarkens arrondering, utan framför allt vad gäller bebyggelsens omfattning och lokalisering. Huvuddelen av den bebyggelse som fanns fram till laga skiftet försvinner och ersätts av ny bebyggelse. Endast några få byggnader finns kvar i slutet av 1800-talet från äldre tid, samtidigt som det sker en markant nyetablering av gårdar och småbruk. Fram till våra dagar finns i princip ingen bebyggelse inom undersökningsområdet som är äldre än slutet av 1800-talet.

Frågan om kontinuitet i bebyggelsen

I det här sista kapitlet är avsikten att mer i detalj, med hjälp av kartmaterialet, spegla bebyggelseförändringarna inom den centrala delen av området väster om Våmbs by. Det gäller Brandstorps bys bytomt, det gäller Bäckatorp och närområdet, och Kebbekärret och Våmbskleven.

För att börja med *Brandstorp* kan man belysa bebyggelseförändringarna från storskiftets tid till våra dagar genom att jämföra bebyggelsebilden. Som tidigare framförts har Brandstorp sannolikt ett medeltida ursprung. Vi har dock ingen möjlighet att belysa frågan om bebyggelsens plats, omfattning etc förrän med storskifteskartan, men från och med denna karta är det möjligt att få ett visst grepp om den fortsatta utvecklingen. Kartan, *figur 20*, visar på olika tidsperioder för bytomten.

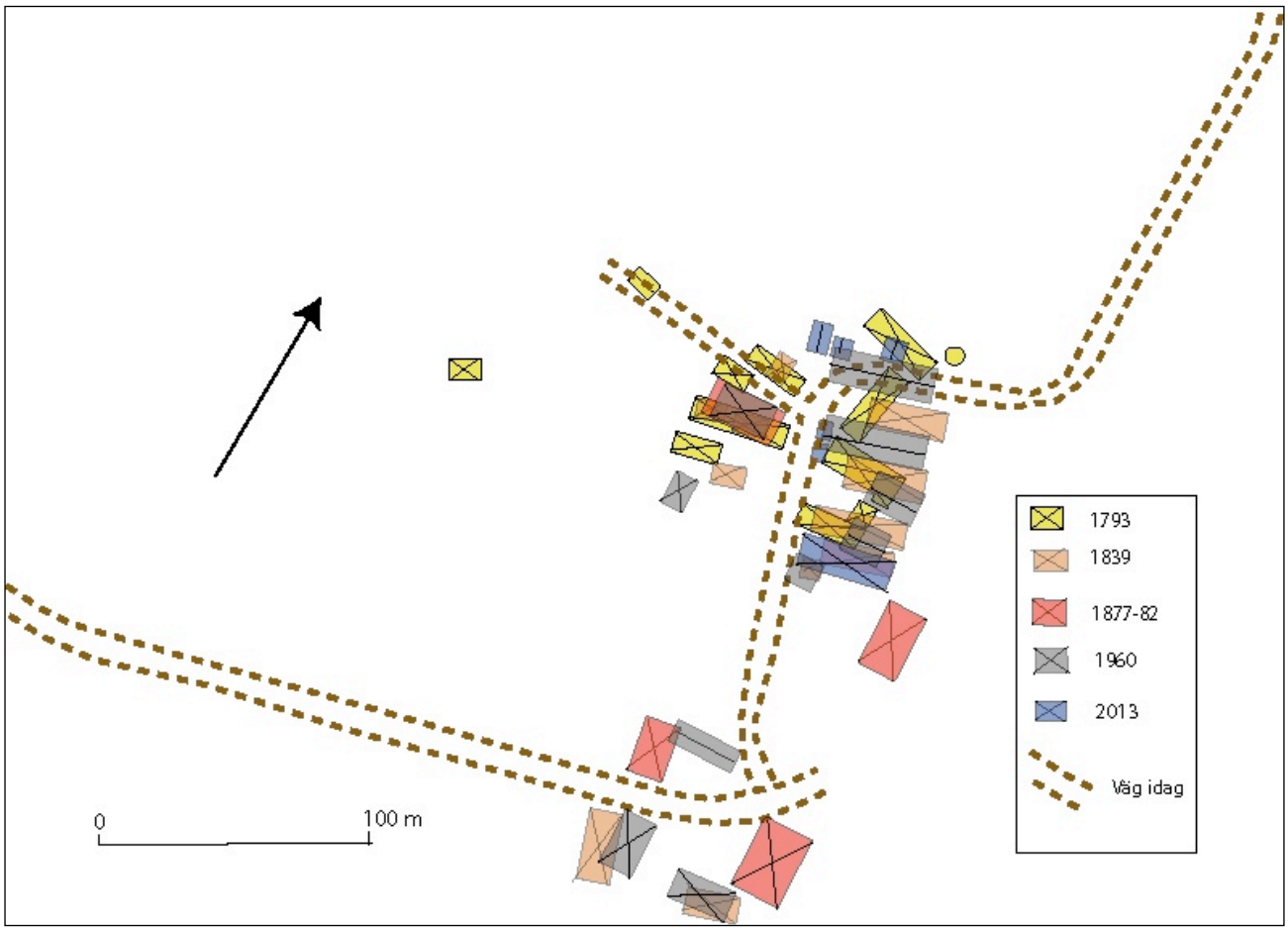

Figur 20. Bebyggelseförändringarna inom Brandstorps bytomt. Det är tämligen omfattande förändringar mellan varje tidshorisont. Knappast någon bebyggelse består intakt mellan de skilda tidpunkterna. Idag är endast en ladugård kvar och några mindre uthus.

Man kan notera de ständiga kontinuerliga förändringar som har skett över tiden, inte enbart rörande uthusen utan även boningshusen. Det enda hus som finns kvar på bytomten är en ladugård och några mindre uthus. Ladugården som står där idag, liksom övriga byggnader, förefaller utifrån kartmaterialet vara tillkommen efter 1960.

Bäckaskog och omgivande bebyggelse

Bäckaskog är idag det enda huset som finns kvar intill det nuvarande brottet, förutom mangårdsbyggnaden på Brandstorp. Historien om bebyggelsen på platsen kan följas från storskiftet över Våmbs by från 1788 och framåt till våra dagar. Ur kartan 1788 framgår det att det inom fastigheten (nr 43 e) finns ett mindre hus med gaveln mot vägen. I beskrivningen till kartan framgår det att bebyggelsen heter *Torpet Halmstad (se figur 10)*.

Förutom torpet i kilen mellan vägen till Brandstorp och Skövde respektive vägen till Våmbs, finns det ett ställe längre öster ut, på ömse sidor av vägen. Det rör sig om ett *ryttartorp* och finns omnämnt och med ladugården utritad på storskifteskartan över Brandstorps by från 1793. I kanten av inägorna, i sydväst, finns en notering på kartan om ett *soldatboställe*, vilket bör ligga under Våmbs by. Strax söder och väster om torpet Halmstad finns ytterligare bebyggelse sannolikt i form av uthus. Att så är fallet tycks framgå av en karta från 1766 som visar en avstyckning av ett stycke mark och i kanten på kartan är tre torplägenheter utsatta med namnen Halmstad, Brotorp och något som ser ut att stavas Deslängom (*figur 21*)

Följer man utvecklingen fram till laga skiftet 1843-45 är bebyggelsen åter ändrad. Torpet Halmstad är uppenbarligen rivet och en ny byggnad finns på plats. Den ligger med bredsidan ut mot vägen och dikt an till den väg som leder till Våmb. Funktionen av ryttarbostället, beläget i den östra delen av ägan och med mangårdsbyggnaden söder om vägen (*se figur 10*) har troligen övergått till det som kallas soldatbostället Brandstorp, och som nu ligger direkt intill den östra kanten av fastigheten. Även här har nya hus tillkommit.

Förändringen fram till häradskartans tid innebär att soldatbostaden försvinner. Det förefaller inte heller finnas någon bebyggelse där torpet Halmstad låg. Den bebyggelse som finns inom området är två backstugor, varav den ena norr om vägen till Brandstorp och den andra på det ställe där ursprungligen Brotorp legat. Vid sidan av dessa förändringar har det tillkommit

Figur 21. Arealavmätning av en äng, 1766. I kartan är markerat torpet Halmstad och Brotorp plus ett till. Det är uppenbart att det funnits flera mindre fastigheter innan laga skiftet och även innan storskiftet, vilka inte framkommer i skifteskartorna. Källa Lantmäterimyndighetens arkiv, akt 16-VÅM-19A.

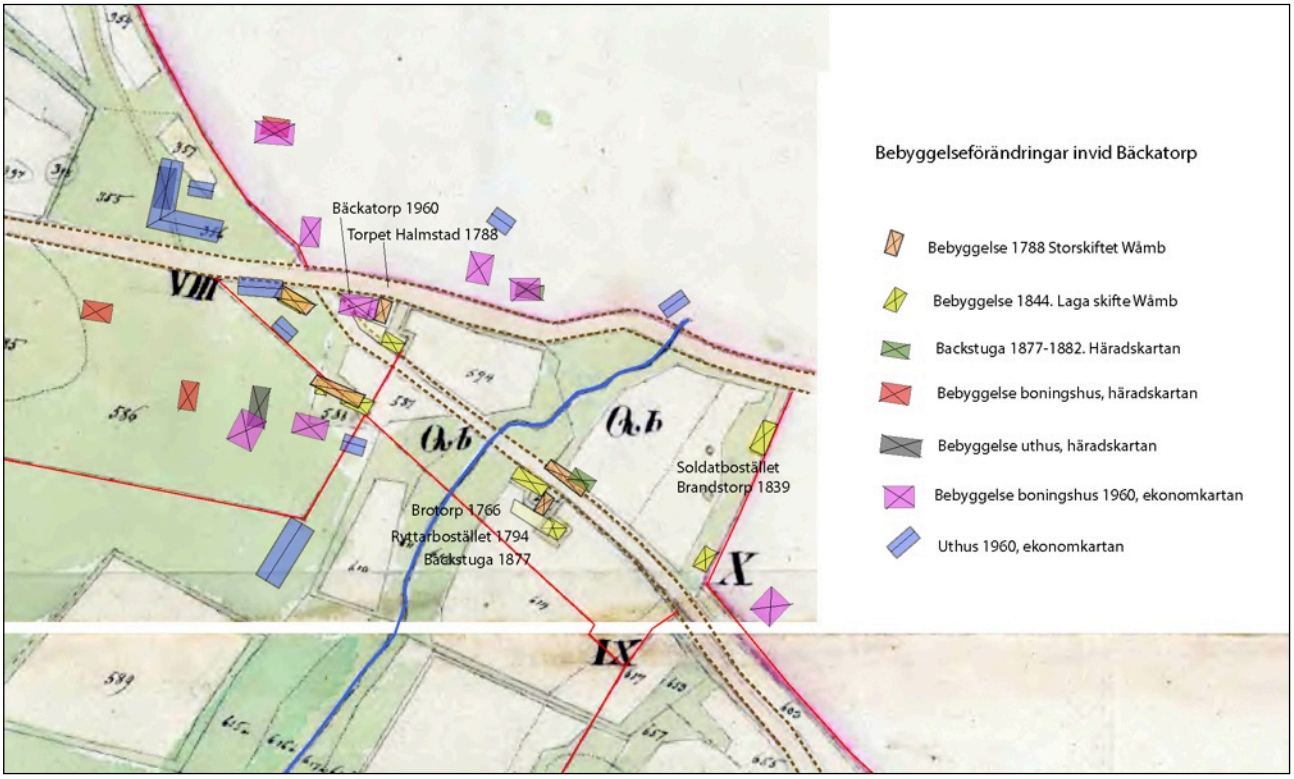

Figur 22. En sammanställning av bebyggelseförändringarna i anslutning till torpet Halmstad, mot bakgrund av lagaskifteskartan över Vårnbs utmarker 1843-45..

tre mindre jordbruksfastigheter, två söder om landsvägen och väster om torpet Halmstad och en norr om vägen, på mark som tillhör Brandstorp.

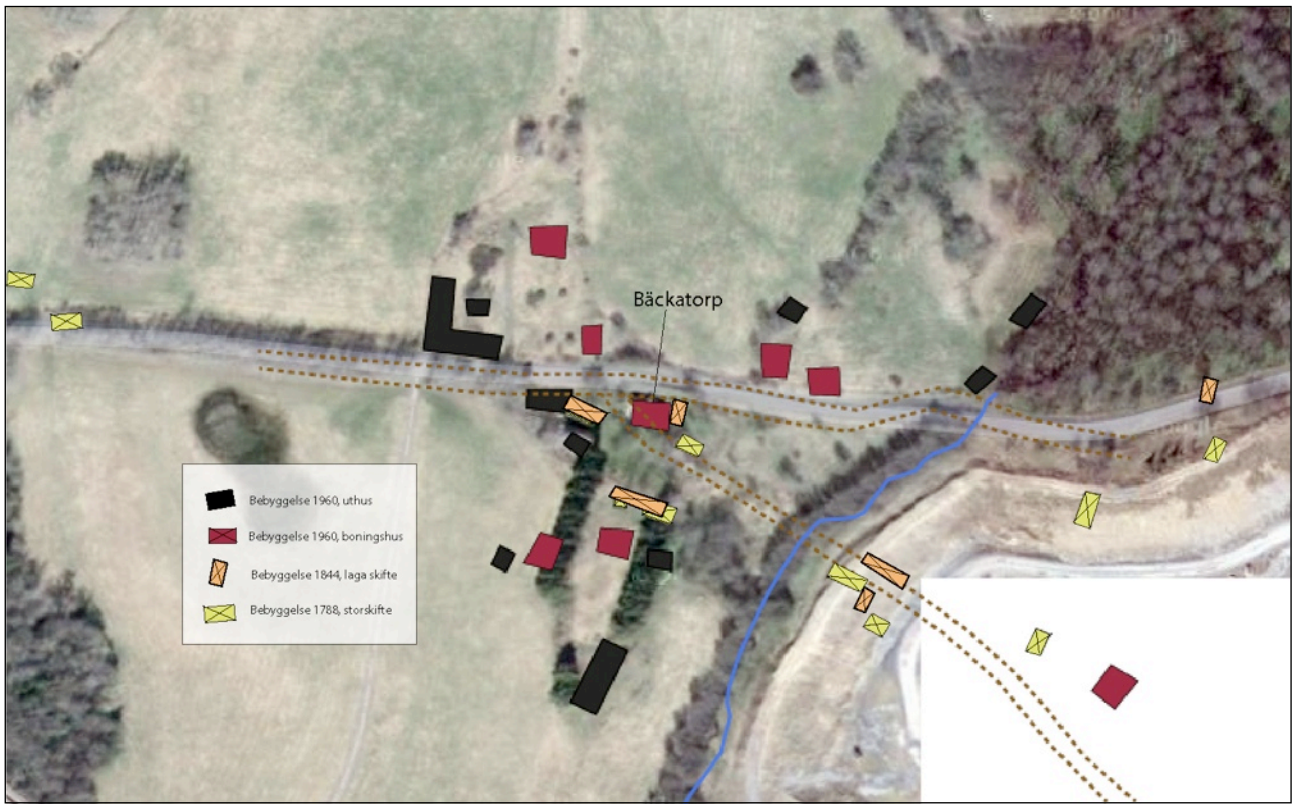

Figur 23. Bebyggelsen från föregående karta inlagd i dagens landskap. Av all den bebyggelse som funnits på platsen återstår i dag endast torpet Bäckatorp, tillkommet i slutet av 1800-talet eller början av 1900-talet.

Förändringen fram till 1960 innebär att det nu finns en mindre bostad vid Bäckatorp och tre gårdar norr om vägen, varav en utgörs av den tidigare backstugan, och två söder om vägen, söder om Bäckatorp. Gården Bäckatorp är synbarligen anlagd efter 1880. Förändringen fram till våra dagar innebär att all bebyggelse inom området har försvunnit, förutom Bäckatorp, uppenbarligen anlagt i slutet av 1800-talet eller i början av 1900-talet.

Keddekärret, Skrikhult och Våmbskleven

Keddekärret (Kiddakärret som det heter i kartan) är ”afmätt och Instenadt” år 1779. Öster om fastigheten finns soldattorpet Skrikhult.

Väster om Keddekärret finns Våmbskleven. Situationen inom området påminner starkt om förhållandena vid Bäckatorp, på så sätt att det är många och omfattande omflyttningar av bebyggelsen och nyanläggningar på nya ställen. Bebyggelsen till *Keddekärret* flyttar någon gång efter 1845 och före 1877 till sitt läge det har vid häradskartans upprättande, vilket är samma plats ännu 1960.

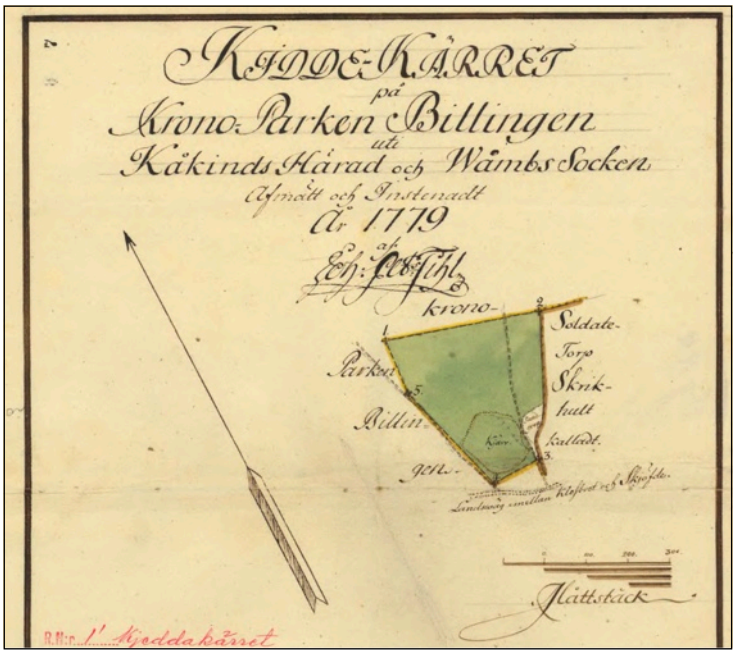

Figur 24. ”Kiddekärret, afmätt och instenadt 1779”. Notera beteckningen soldat torpet Skrikhult öster om ängen. LM arkiv, akt 16-VÅM-16A.

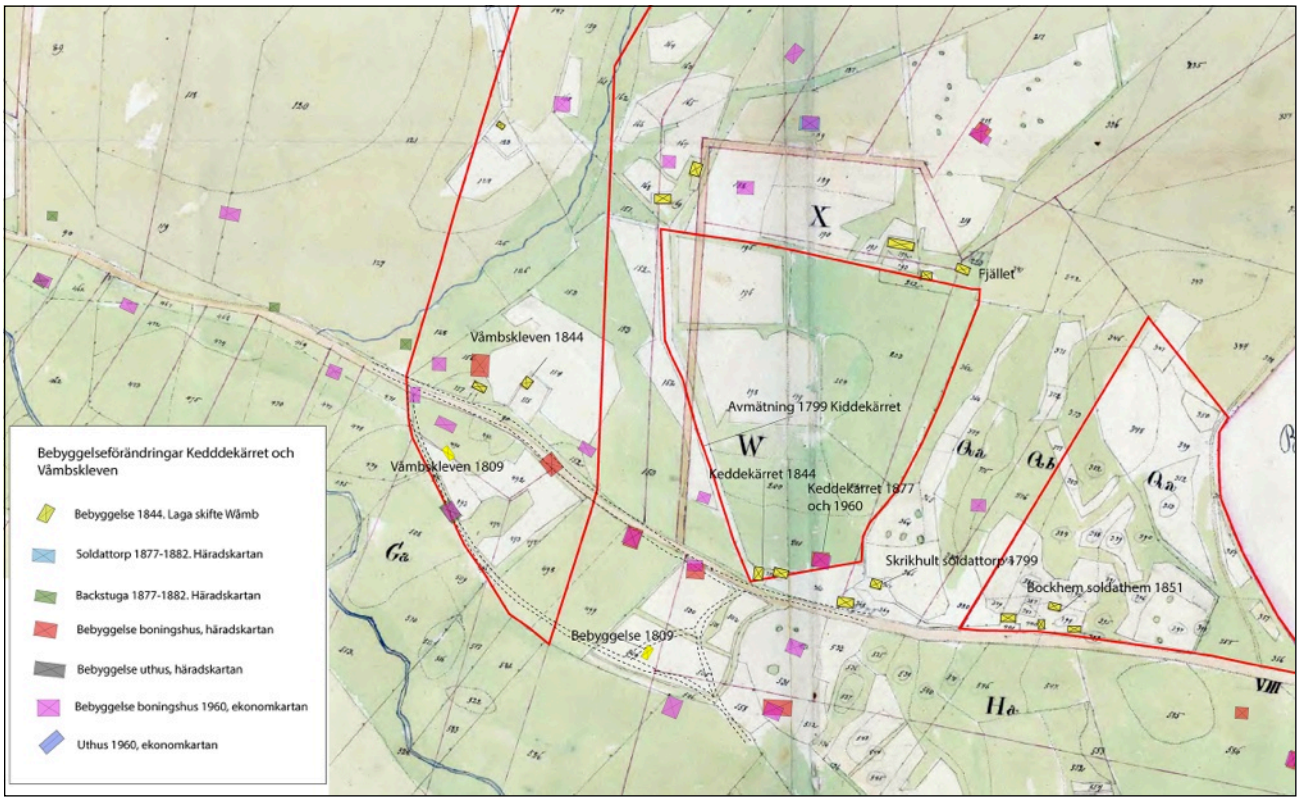

Figur 25. Utdrag ur laga skifteskartan med bebyggelsebilden över området vid Keddekärret och Våmbskleven

Våmbskleven låg uppenbarligen ursprungligen söder om landsvägen, enligt en karta från 1809, för att fram till l844 ha flyttat till norr om landsvägen. Trettio år senare, i samband med upprättandet av häradskartan har den åter flyttat och fram till 1960 ligger den på en ny plats. Det torde i ringa grad vara frågan om samma hus som flyttats, utan det rör sig genomgående av allt att döma om nybyggnation.

Öster om Keddekärret finns soldattorpet *Skrikhult* 1799 och öster om detta soldathemmet *Bockhem* enligt en avsöndringskarta över Brandstorp från 1851. Det är tydligt att det funnits ett flertal ryttartorp under 1700-talet,vilka i många fall övergår till soldattorp under loppet av 1800-talet.

Genomgången av förändringarna inom dessa områden med torp och små fastigheter visar på en mycket omfattande och kontinuerlig förändring vad gäller såväl funktion som placering. Det finns knappast någon byggnad i området som kan sägas ligga på ursprunglig plats, om man med det menar där byggnaden en gång anlades. Det förefaller i ringa grad handla om att man flyttar själva byggnaden utan mer om att riva och bygga nytt. Det framgår när man se på storleken på de enskilda byggnaderna utritade i de äldre kartorna. Precisionen må vara ringa när det gäller häradskartan, men är väl användbar när det gäller storskifteskartorna och laga skifteskartorna, inklusive samtida avstyckningskartor.

Dagens landskap

Som bör ha framgått av det ovan sagda har det varit mycket omfattande förändringar av bebyggelsen sedan slutet av 1700-talet och inte minst efter laga skiftet på 1840-talet. En jämförelse mellan den bebyggelse som finns på 1840-talet och dagens situation ger vid handen att inte en enda byggnad från den perioden finns kvar inom området från Brandstorp och väster ut, mot gränsen till Varnhem, även om vissa gårdar använts kontinuerligt.

En jämförelse mellan situationen vid 1880-talet, i form av häradskartan och dagens landskap, ger vid handen att endast ett fåtal bebyggelseenheter finns kvar idag. Det rör sig framför allt om mindre avstyckade gårdar, men även ett antal torp och några backstugor är ännu kvar. Dessa återfinns framför allt i den västra delen av socknen, mot gränsen till Varnhem. Här nedan följer utsnitt ur dagens landskap med inlagt byggnader som ännu finns kvar på ursprungligt läge från 1880-talet. Gula byggnader motsvarar torp, gröna backstugor och röda mindre jordbruksfastigheter/ gårdar.

Det bör noteras att även om de finns på samma plats betyder det inte att de inte är ombyggda och inte motsvarar den ursprungliga byggnaden vad gäller utformning, något som inte kan avgöras utan direkta fältstudier.

Figur 26. Längst i väster längs vägen Skara-Skövde finns ännu två torp (gula) och en backstuga (grön) i ursprungligt läge från tiden för häradskartans upprättande 1877-82. Ortofoto Google Maps.

Figur 27. Fortsätter man mot öster längs vägen, finns det två torp som ännu ligger på ursprunglig plats på norra sidan av landsvägen, i relation till kartan häradskartan. Ytterligare lite längre mot öster finns på södra sidan av landsvägen en backstuga ännu i bruk. Ortofo Google Maps

Figur 28. Ytterligare något längre mot öster finns två backstugor och tre gårdar ännu i bruk från 1880-talet, markerade med grön respektive röd färg. Ortofoto Google Maps.

Figur 29. Längst i öster har den sista mangårdsbyggnaden på bytomten till Brandstorp försvunnit, riven under 2012. Ladugården är från 1900-talet och ännu kvar. I korsningen mellan de två vägarna i nederkanten i bilden finns Bäckatorp. Torpet finns av allt att döma inte registrerat i häradskartan, utan är troligen tillkommen i slutet av 1800-talet eller i början av 1900-talet. Ortofoto Google Maps.

Fornlämningar inom planerade brytområdet

Utgående från uppgifterna i fornminnesregistret finns det anledning att avslutningsvis även knyta tillbaka till frågan om fornlämningar och behandla vad som finns registrerat inom planerat täktområde. Uppgifterna är hämtade ur fornminnesregistret (FMIS) på riksantikvarieämbetet. I beskrivningarna för de skilda objekten förekommer en *antikvarisk bedömning* som anger hur man ser på en anläggning enligt kulturminneslagen. Innan jag gör en beskrivning av de skilda objekt som finns inom området för planerad täkt finns det skäl att belysa Riksantikvarieämbetets syn på skilda typer av objekt och deras status enligt kulturminneslagen.

Nedanstående text är hämtat från riksantikvarieämbetet, http://www.fmis.raa.se/help/FlashHelp/MiniFMIS.htm#Antikvarisk_bed_mning.htm)

”Antikvarisk bedömning anger hur man enligt Kulturminneslagen (KML), och till viss del även Skogsvårdslagen, bedömt lämningen och dess eventuella lagskydd vid registreringstillfället. Praxis för antikvarisk bedömning har för vissa lämningstyper förändrats genom tiderna och vi kan med största sannolikhet förvänta oss att så kommer att ske även i framtiden. Det betyder att praxis för den antikvariska bedömningen kan ha ändrats efter registreringstillfället eller komma att ändras framöver. Därför är det viktigt att notera den senaste registreringen för att förstå dess antikvariska bedömning. Exempelvis började vissa typer av fossil åker bedömas som fast fornlämning först på 1980-talet. Det betyder att de fossila åkrar som registrerats tidigare än 1980 i de flesta fall inte har fått bedömningen fast fornlämning. Den antikvariska bedömningen i FMIS är den bedömning som gjordes vid inventeringstillfället. Den slutgiltiga bedömningen görs alltid av Länsstyrelsen och föregås av en besiktning, undersökning eller utredning. För mer information om vad som är fast fornlämning, se Kulturminneslagen.

De olika bedömningar som används är följande:

***Bevakningsobjekt** innebär att man vid inventeringstillfället inte kunnat ta ställning till om lämningen är en fast fornlämning eller inte. Fornlämning med denna bedömning måste därför alltid kontrolleras ytterligare före markingrepp. Exempelvis kan det röra sig om boplatser där fyndmaterialet är så knappt att inventeraren inte varit övertygad om att platsen ska bedömas som boplats.*

Bevakningsobjekt har också använts för fornlämningar där det exakta läget för lämningen varit osäkert. Bytomter, som normalt bedöms som fast fornlämning, har bedömts som bevakningsobjekt när de fortfarande är i bruk.

***Ej kulturhistorisk lämning** är lämningar som har utgått, flyttats eller där informationen har förts över till ett annat RAÄ-nummer. Bedömningen används även för lämningar som registrerats som fornlämningsliknande bildning, naturbildningar, eller fornlämningsliknande lämning t ex., eller i de fall lämningen inte anses ha något antikvariskt värde. En stor del av de fornlämningsliknande lämningar som finns i FMIS har dock tilldelats antikvarisk bedömning Övrig kulturhistorisk lämning eftersom bruket av termen fornlämningsliknande lämning varierat över åren och bedömningen många gånger har använts för lämningar som idag har en egen lämningstyp och numera anses ha ett antikvariskt värde.*

Fast fornlämning *är lämningar som vid registreringstillfället bedömts omfattas av skydd enligt Kulturminneslagen. För att en lämning ska kunna bedömas som fast fornlämning krävs att den är från forna tider, att den tillkommit genom äldre tiders bruk och att den är varaktigt övergiven.*

Förstörd *innebär att lämningens upplevelse- och arkeologiska värde är helt borta och inget skydd enligt Kulturminneslagen kvarstår. Detta kräver att lämningen har varit registrerad tidigare. Om så inte är fallet, och den är förstörd, används värdet Uppgift om.*

Undersökt och borttagen *betyder att lämningen blivit arkeologiskt undersökt och helt borttagen. Inget skydd enligt Kulturminneslagen kvarstår. Konverteringen kunde inte automatiskt generera bedömningen Undersökt och borttagen. Därför har ett stort antal lämningar som blivit undersökta och borttagna bedömningen Övrig kulturhistorisk lämning. Detta kommer att åtgärdas i samband med kvalitetshöjande åtgärder.*

Uppgift om *innebär att lämningen endast är känd via kartmaterial eller skriftlig eller muntlig källa. Lämningen har inte kunnat återfinnas i fält.*

Övrig kulturhistorisk lämning *används för kulturhistoriska lämningar som enligt rådande praxis vid registreringstillfället inte utgör fast fornlämning men som ändå anses ha ett antikvariskt värde. Bedömningen används även för sådana lämningstyper som vanligen inte betecknas som lämningar, t ex Fyndplats, Plats med tradition och Fyndsamling. Ett antal lämningar i FMIS har tilldelats antikvarisk bedömning Övrig kulturhistorisk lämning trots att de borde ha haft bedömningen Ej kulturhistorisk lämning. Det kan gälla vissa fornlämningsliknande lämningar och en del platser för nu flyttade lämningar, t ex runstenar. Detta är ett resultat av konverteringen eftersom det i dessa fall inte varit möjligt att automatiskt tilldela bedömningen Ej kulturhistorisk lämning. Detsamma gäller lämningar som blivit undersökta och borttagna. Detta kommer att åtgärdas i samband med kvalitetshöjande åtgärder".*

Kartan, *figur 30* på följande sida, visar på vilka lämningar som finns inom planerat brytområde. Totalt rör det sig om 7 registrerade lämningar. Numreringen hänför sig till fornminnesregistret. Nedan följer en beskrivning av objekten, hämtad från fornminnesregistret, med notering om antikvarisk bedömning. Av denna framgår det att det i kulturminneslagens mening finns två fornlämningar, RAÄ Vång 53:1 (stensättning) och RAÄ Vång 55:1 (hålväg). Den senare är en väg från slutet av 1800-talet, utmärkt i häradskartan från 1877-1882. Övriga lämningar i fornminnesregistret är upptagna som övrig kulturhistorisk lämning (3 objekt) eller bevakningsobjekt (2 stycken).

Beskrivning av objekten

Vång 7:1-2
Antikvarisk bedömning: ***Bevakningsobjekt***
Beskrivning: 1) Stensättning rund 10-11 meter i diameter, 0,2 meter hög, övertorvad, i ytan uppstickande stenar, 0,2-0,4 meter stora. I mitten stenpackning mittröse? 2 meter i diameter. 0,3 meter hög, 0,3-0,5 meter stora stenar, kantkedja ? otydlig, bevuxen med tre nyponbuskar. Möjligen är stensättningen en triangulär stensättning med 12 meter långa sidor, uddar åt N, SO ochVSV. Ett par stenar ha islagna järndubbar (höjdmätningsfixar ?). 4 meter SSV om nr. 1 är: 2) Stensättning rund 8 meter i diameter. 0,1-0,2 meter höga.Övertorvad med i ytan delvis synliga stenar 0,2-0,4

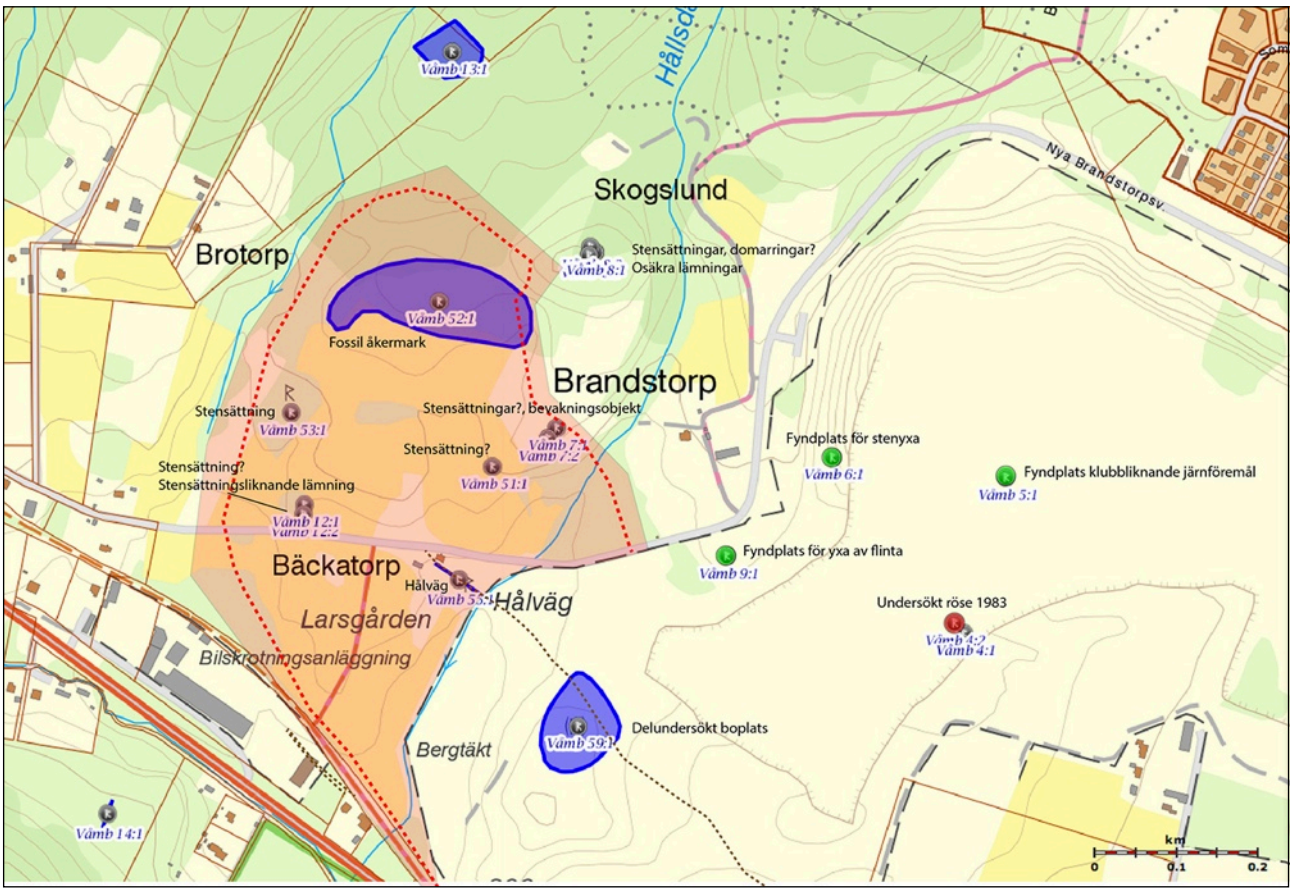

Figur 30. Fornlämningar inom planerat brytområde

meter stora (några lösa åkerstenar här och var). Kantkedja delvis synlig 0,1-0,2 meter hög av 0,3 meter stora stenar. Nr 2 är belägen 2 meter Ö om åkerkant och 3 meter N om åkerkant. Stensättningens S kant skadad av grop"skyttevärn", 3x1,5 meter V-Ö och 0,3-0,4 meter djup. Sannolikt naturbildningar delvis pålagrade med odlingssten. Bör dock beaktas vid ev. borttagande. Möjligen är nr. 2 Treudd ? 12-14 meter sida (135, 265 och 395 gon) samt 0,2 meter hög. Övertorvad med i ytan måttligt med stenar, 0,2-0,4 meter stora. I VSV udden är en stensamling, 2 meter i diameter och 0,1 meter hög. I ÖSÖ udden är en grop, 4x2,5 meter (NÖ-SV)och 0,3 meter djup. Kanterna är diffusa och utrasade. Omedelbart utanför S kanten är en grop 4,5x 1,5 meter (NV-SÖ).

Våmb 8:1.
Antikvarisk bedömning: ***Övrig kulturhistorisk lämning***
Beskrivning: 1) Domarring ? 5 meter i diameter, bestående av 5 resta stenar 1- 1,5 meter långa, 0,6-1 meter breda, 0,3-0,6 meter tjocka. Nu kullfallna, inom ringen växer fyra björkar samt hassel. 1 meter V om nr. 1 är: 2) Domarring ? 4 meter i diameter, bestående av 4 urspr. resta stenar Stenarna äro 1-1,1 meter långa, 0,6 meter breda och 0,2-0,4 meter synlig tjocklek. Alla nu kullfallna. Bevuxen med fyra björkar, hassel och unggranar. I sluttningen åt V och 26 meterVNV om nr. 2 är 3-4 stenar ca 0,6x0,4x0,2-0,3 meter stora inom 3-4 diameter. Osäker lämning belägen, 1 meter Ö om trådstaket. Trol.naturbildning. Ca 4-5 meter NV om nr 2 är: 3) Stensättning ? rund 4-5meter i diameter, 0,2 meter hög, övertorvad med i ytan delvis synliga enstaka stenar 0,1-0,2 meter stora. Osäker fornlämning. I V kanten och där utanför är ett skyttevärn från sen tid ca 7x3 meter stort och 0,7 meter djupt. (35-235 gon) I mitten är en en 0,7 meter stor och 0,3 meter hög sten, 1 meter 260 gon om nr. 2 är: 4) Domarring ? 4 meter i diameter, bestående av 3 resta stenar nu kullfallna, 0,6-1 meter långa, 0,3-0,7 meter breda och 0,1-0,25 meter höga, 1,5 meter 65 gon om nr. 4 är: 5) Stensättning ? rund, 4 meter i diameter och 0,1 meter hög. Övertorvad med i ytan enstaka stenar,

0,2-0,3 meter stora. I S delen är 2 synliga kalkstenshällar, 0,7 meter långa (NNV-SSÖ) resp. 0,55 meter långa (ÖNÖ-VSV) och 0,12 meter tjocka. I SSV delen är ett 5-tal lösa stenar. 15 meter SV om nr. 2 är 7-8 stenar, 0,6-1,0 meter stora. Domarring ? 10 meter Ö om nr. 1 är en stensatt terrass 15 meter lång (N-S) och 0,2 meter hög. Övertorvad med i ytan rikligt med stenar 0,2-0,5 meter stora. Terrassen övergår i N och S änden i sluttande mark. Beväxt med hassel, björk och gran. ***--Sannolikt naturbildningar--***

Våmb 12:1-2
Bedömning: ***Övrig kulturhistorisk lämning***
Beskrivning: Stensättning ? rund högliknande, 10 meter i diameter och 0,7 meter hög. Övertorvad med i ytan enstaka spridda stenar 0,2-0,3 meter stora. Kantkedja ? ställvis synlig 0,2 meter hög, av 0,4 meter stora stenar. Beväxt med flera lövbuskar. Intill och S om nr 1 och i sydsluttning är:2) Stensättningsliknande bildning, rund 4 meter i diameter, 0,1-0,2 meter hög. Övertorvad, S kanten intill 1 meter bred. Bortschaktad vid odling.--***Sannolikt naturbildningar-***

Våmb 51:1
Antikvarisk bedömning: ***Bevakningsobjekt***
Beskrivning: Stensättning ? närmast rund 10 meter i diameter och 0,2 meter hög. Övertorvad med i ytan rikligt med stenar 0,2-0,5 meter stora. Lös odlingssten, 0,2-0,6 meter stora är påförd senare. ***Möjligen stensättning***, med tanke på form och läge.

Våmb 52:1
Bedömning: ***Övrig kulturhistorisk lämning***
Beskrivning: Odlingslämningar, inom ett ca 250x100 m (Ö-V) st. område,bestående av 3 terrasser, 30-tal odlingsrösen och 1 hålväg.Terrasserna parallella, är 25-70 meter långa (Ö-V) 1-2 meter breda och 0,1-0,3 meter höga. Övertorvade med i ytan synliga stenar 0,2-0,4 meter stora. Vinkelrätt mot terrassernas V ända är en terrass, ca 40 meter lång (N-S) 1-2 meter bred och 0,3 meter hög. Odlingsrösena runda 3-5 meter i diameter och 0,1-0,4 meter höga, av 0,2-0,5 meter stora stenar, samt enstaka stenar eller block, 1-1,5 meter stora. Hålvägen är 45 meter lång (15-215 gon) 3 meter bred och 0,3 meter djup och kantad av spridda stenar 0,2-0,6 meter stora. Hålvägen fortsätter mot S i vägen mellan åkrarna. I V delen är en stenvall 20 meter lång (Ö-V) 2,5 meter bred och 0,1-0,2 meter stora stenar samt enstaka stenar eller block, 1-1,5 stora. Området är beväxt med hassel, björk och gran. Området ansluter till NV brukad åkermark och kan antas ha ***brukats under senare historisk tid***.

Våmb 53:1
Antikvarisk bedömning: ***Fast fornlämning.***
Beskrivning: Stensättning rund 7 meter i diameter och 0,2 meter hög. Övertorvad med i ytan måttligt med stenar 0,2- 0,6 meter stora. I mitten är ett tiotal stenar, 0,7 meter långa (NNV-SSÖ) 0,4 meter breda och 0,1 meter resp. 0,7 meter långa (ÖNÖ-VSV) 0,5 meter bred och 0,2 meter hög. Mellan stenarna i mittpartiet är en svag försänkning, 3x1,5 meter (NV-SÖ) och 0,1 meter djup. I kanten enstaka stenar. Beväxt med lövsly. 2 meter ÖNÖ om stensättningen är en schaktkant efter grustäkt.

Våmb 55:1.
Antikvarisk bedömning: ***Fast fornlämning***
Beskrivning: Hålväg ca 50 meter lång (NV-SÖ) 2-3,5 meter bred och 0,2-0,6 meter djup. Hålvägen går genom tomtmark. På flygfotobilden syns att hålvägen har fortsatt mot SÖ, i nuvarande

åkermark. Enligt hyresgästen på Bäckatorp (som bebott huset i 60 år) kallades hålvägen för Kyrkvägen.

Sammanfattning

Analysen av kulturlandskapet, framför allt bebyggelsens förändringar inom Våmb socken och med paralleller i Varnhem, visar på att området ur många aspekter kan ses som typiskt för landskapet i anslutning till Billingen, både vad gäller förekomsten och fördelningen av fornlämningar och som bebyggelseutveckling, med torp, backstugor etc.

Det är därtill frapperande hur omfattande förändringarna är över tiden, med gårdar och bebyggelse som endast existerar en kort period för att byggas om, eller rivas och samtidigt flytta bebyggelsen en bit. De viktigaste erfarenheterna av studien kan summeras i följande punkter:

• Genomgången av fornlämningsmaterialet ger vid handen att likheterna mellan Våmb, och exemplet Varnhem är stora vad gäller *fornlämningssituationen* och man kan härvid dra slutsatsen att fornlämningsbilden över Våmb kan ses som *typisk för områdena runt Billingen*, något som även framkom i den utredning som utfördes av Västergötlands museum (Rapport 2012:8).
• Det har också visat sig att huvuddelen av kända stensättningar, rösen/höga, kammargravar och gravfält fortfarande är kvar och att det endast är en mindre del som undersökts och tagits bort. Det har framför allt skett i samband med utbyggnaden av Skövde stad och av kalkindustrien.
• Kartanalysen har visat på att det har förekommit en stor mängd små fastigheter i form av torp, backstugor, soldattorp och mindre jordbruksfastigheter inom socknen allt sedan 1600-talet. Denna småbebyggelse har framför allt koncentrerats till de södra och västra delarna av socknen Våmb, och inte minst till vägen som löper från Skövde till Skara via Varnhem. Det kunde också konstateras att situationen vad avser småfastigheter är densamma på Varnhemssidan av Billingen och att det finns ett generellt drag i landskapets struktur som uppenbarligen går igen längs större delen av Billingens sidor.
• Analysen har också visat på de mycket omfattande förändringar som sker i landskapet vad gäller bebyggelsen. Enheter har kommit och gått i en snabb takt och de har emellanåt även fått ändrad funktion; från torp till soldatboställe, till backstuga till gård.
• Den snabba omsättningen av bebyggelsen har inneburit att inte någon byggnad från tiden för laga skiftet *1844* finns kvar i området väster om Våmb längs vägen till Skara.
• Den bebyggelse som fanns på *1880-talet*, speglad i häradskartan, har i begränsad omfattning bevarats till våra dagar inom undersökningsområdet. Den handfull byggnader som ännu finns kvar återfinns framför allt i den västligaste delen av socknen, längs Skaravägen. Det har visat sig att förekomsten av småfastigheter är synbarligen mer intakt på Varnhemssidan, även om flera torp och andra småbruk även där har försvunnit.
• Den *historiska väg* som sedan lång tid tillbaka går mellan Skövde och Varnhem/Skara är i hög grad ännu bevarad till större delen i Våmb socken och i mycket hög grad på andra sidan Billingen fram till Varnhem. Sett i ett regionalt perspektiv är det en mindre sträcka av vägen som försvunnit och det är sträckan genom området för Cementas kalkbrott och vidare in i Skövde stad.
• *Fornlämningarna* inom planerat täktområde utgörs av två fornlämningar; en stensättning och en hålväg. Därutöver finns 3 objekt som klassas som övrig kulturhistorisk lämning (tolkade som sannolika naturbildningar) och två som bevakningsobjekt.